

Galamb Sándor: Arany János

(Születésének 100-ik évfordulója alkalmából)

Sainte-Beuve *Vergiliusról* írott tanulmányában igyekszik megkeresni azt a sajátsgot, ami költőjében modern, ami Vergiliust az augustusi korszak legkifejezőbb művészévé teszi, — ellenére annak, hogy a rég letűnt hősi korszakot énekli meg, hogy Homeros példájára epopoeiát ír. Ezt a jelenbe játszó vonást nevezi Sainte-Beuve „az újkor italába mártott nyíl arany hegyének”.

Ez a probléma Arany Jánossal szemben is felvetődhetik. Sőt talán ennek kellene lenni az ő megítélésében ha nem is a fő, de mindenesetre a kiinduló szempontnak. Modern nemzet legnagyobb modern költője, aki élete legjavát egy elavult forma újjáélesztésének szenteli, aki a gépek, a vasutak, a gőz korszakában epopoeiát zeng! — kétségkívül különös tünemény. Sőt tovább mehetünk! Ez a hősköltésben jeleskedő nagy költő a maga nemzetének modern irodalmában éppen nem elszigetelt jelenség. Legkiemelkedőbb egyede csak egy nagyon jelentős irodalmi mozgalomnak, egy költői iránynak, amely művészi céljával az epopoeia feltámasztását tűzte ki. Arany csak betetőzője annak az épületnek, amelynek alapjait a modern magyar eposzköltészetnek klasszikái művelői rakták le.

Mindenesetre rendkívüli jelenség! Olyan jelenség, amely ebben a mértékben az európai irodalmak XIX. századi történetében sehol nem fordul elő. Igaz, hogy a romanticizmus egyik törekvése a népköltészet s vele együtt a hősi költészet feltámasztása is, de új, modern epopoeia teremtését ez a mozgalom nem tűzi ki céljával; igaz az is, hogy például a svéd irodalomban igen jeles törekvések mutatkoznak a hősdalok modernizálására (például Tegnèr), de ilyen hosszantartó s az egész nemzeti költészetre ennyire reprezentatív jellegű epopoeia-mozgalom a modern irodal-

mákban sehol nincsen.¹ Lehetne magyarázatképen arra is gondolni, hogy mivel a magyar irodalmi élet voltaképpen csak a XVIII. század végén indult meg, ennek a fiatal irodalomnak át kellett vergődnie előbb az egyszerűbb irodalmi formákon, hogy azután eljusson a modernebb költői alakítási módokhoz. De ez a megoldási kísérlet míg egyfelől elszakítaná az irodalmi folyamatot a nemzeti élet egyéb szociális körülményeinek vizsgálatától, s túlságos immanens módon akarná elemezni a művészet jelenségeit, — addig másfelől figyelmen kívül hagyná a többi európai irodalmakkal való egybevetést, nem vizsgálná például az orosz költészetet, melynek igazi élete szintén nem sokkal korábban kezdődik, mint a magyaré, s amelynek legnagyobb költői mégis éppen a legmodernebb műfajban, a regény formájában jeleskedtek.

A magyar irodalmi közvélemény és az újabb magyar irodalomtörténetírás Arany Jánosnak — s ami e tekintetben vele egyet jelent, ennek az egész modern magyar eposz-irodalomnak — megítélésében igen kényelmes utat választott. Az egyik irány, amelyik a kiegyezés utáni irodalmi mozgalmakban Arany hagyományaitól való eltérést jelenti, egyszerűen ósdinak, színehagyottnak tartotta az ő egész költészetét, afféle száraz professzor-poézisnek, s egyedül a nyelvi fejlettséget nem tagadta meg tőle, — a másik irány, amely Arany hagyományai őrzőjének vallotta magát, megelégedett annak megállapításával, hogy a szép minden formában szép, hogy az eposz, ha jó, mindig modern.

Arany megértésében mind a két irány a könnyebb részt választotta. Az egyik érzéketlen volt Arany nagysága iránt, s mivel ellenkező művészeti elvek hirdetőjének és megvalósítójának tartotta magát, hát nem is érezte szükségét annak, hogy az olyan rendkívüli talentumnak, mint aminő Arany János volt, a maga korával való benső, igazi kapcsolatát megértse, — a többiek pedig fáztak a megoldástól, s az örök szépnek kényelmes, de az ő számukra túlságosan, bő kabátjába burkolódtak.²

¹ Tennyson *Királyidilljeit* és Victor Hugo *Századok legendáit* csak nagy erőszakossággal lehet a magyar eposzi törekvésekkel párhuzamba hozni. Amaz, igaz, hogy a régi mondákat veszi alapul, de embereinek lelki élete nem naiv, hanem udvari, sőt néha rikítóan modern, — emennek költeménye pedig érdekes vegyülete a mondának a kulturhistóriával és a filozófiával.

² Az Arany korabeli irodalomtörténet inkább érdeklődött e probléma iránt. Gyulai Pál 1855-ben felveti a kérdést: „Korunk

Pedig ez a probléma már magát Arany Jánost is foglalkoztatta. Hebbel polgári eposzának, a *Mutter und Kind*-nek bírálatában³ felveti az eposz modern voltának kérdését, s *Zrínyi és Tasso* c. összehasonlító tanulmányának vázlatában Zrínyi nagyságának egyik bizonyítékát éppen korához való alkalmazkodásában, modernségében látja, — míg Tasso egyik főgyengesége szerint éppen avult eszmevilágában gyökerezik.⁴ Barátaihoz írott leveleiben is visszatér az az izgató kérdés: vajjon korszerű-e az eposz, vajjon modern-e az ő költői munkássága?⁵

Ha tehát a maga költői törekvéseivel szemben ennek a szempontnak tisztázását maga Arany is szükségesnek érezte, akkor az irodalomtörténet nemcsak nem mellőzheti, hanem magának a költőnek részéről mintegy fel is van szólítva rá. Ennek a rövid tanulmánynak főcélja, hogy Arany költői törekvéseinek modernségét kutassa, hogy

csakugyan nem a valódi eposz kora. Azon műtészek, akik azt állítják, hogy az újabb korban egészen a regény lépett az eposz helyébe, igazat mondanak... Igaz ugyan, hogy az angol és német irodalomban a regény mellett is felmerült az eposz, de ez se tartalom, se alakban nem egészen, vagy éppen nem a régi, a valódi eposz". Hogy minálunk nagyobb a fogékonyság az eposz iránt, mint külföldön, annak okát Gyulai abban látja, hogy egyrészt mi a hagyományon jobban csüggünk, másrészt, mert az újkori ipari fejlődéstől el vagyunk maradva. *Epikai költemények. Budapesti Hírlap*, 1855. 643. és 644. sz. Később Arany Jánosról tartott emlékeszédekben újra foglalkozik a kérdéssel, de csak futólag és ki nem elégítően. — Még érintik a kérdést Salamon Ferenc (*Buda halála*, 1864. *Irodalmi tanulmányok I. k.*) és Horváth Mihály (*A mai történetírásról. Kisfaludy Társ. Évtapjai*, 1867/68—1868/69). Rosty Kálmán értekezései (*Az eposz korszerűsége feltüntetve Arany János epikájában*. Kalocsai gymn. értés. 1876/77. — *Szép-tant levelek Arany János epikája felett*. U. o. 1878/79) igen gyenge kísérletek a kérdés megoldására.

³ L. *Bírálatok* IV. A. J. *összes munkái* V. k. 504—517. 1. V. ö. Dózsa Dániel *Zandirhámj*-nak bírálatát. *Hátrah. ir.* II. k. 301.1.

⁴ „Oly irodalomban, hol egy Pulci, egy Ariosto, nem ugyan nyílt, de annál veszélyesb hadat viseltek a lovag-élet hagyományai ellen — úgy hogy már csak egy lépés vala hátra Cervantesig — középkori eszmékbe csontosulni, bizony nagy öntagadás kellett hozzá.” A. J. *Hátrahagyott iratai és levelezése*. II. k. 463. 1.

⁵ Igen jellemző sorok a következők: „Ha aztán egy-két szabad óram akad, leülök nagy székembe s pipára gyújtván, fumigálom a világot, vagy legfőlebb haragszom, hogy nálunk, circiter az Arpád királyok, vagy Lajos—Mátyás alatt még csak olyan epicus sem cseperedett, mint Firdusi. Denique *beláttam, hogy korunkban, még nálunk is az eposz nagyon mondvacsínált virág: a költőnek magát is, publicumát is vagy hat századdal hátra kéne vinnie*, hacsak hexameterben, flosculusokat nem akar pattogatni: s az nem oly könnyű dolog. Hol az anyag? a gazdag mondakört a mythológia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik.” Gyulai Pálhoz 1854 jan. 21. I. m. IV. k. 39. 1.

Arany hősi eszközének, a nyílnak, ennek az elavult hadiszerszámnak, meglássa az újkor italába mártott hegyét.

Ha a XIX. századi magyar költészet történeti folyamát vizsgáljuk, ezt az eposzi irányt nem látjuk teljesen egybefolyónak. Annyira nem, hogyha közelebbről nézzük, voltaképen két eposzi korszakot kell megkülönböztetnünk. Az egyik a húszas években virágzik, a másik a szabadságharc elbukása után az abszolutisztikus korszakban. A két epikai kor között nagyon pezsgő irodalmi mozgalmat észlelünk, amely azonban egészen más műfajokban dolgozik, egészen más művészi célokért lelkesedik. Maga Vörösmarty, a klasszikai hősköltészet legnagyobb énekese, 1831-ben írja utolsó eposzát, utána már csak egy-két elkésett dalnok veszi kezébe a hősi lantot. S a modern magyar eposz két évtizednyi tetszhalálra van kárhoytatva, melynek lefolyta után újra előtűnik, hogy mint az öreg Toldi még egyszer megmutassa régi erejét és régi virtusát.

A két eposzi virágzás nem véletlenül esik a jelzett évtizedekbe. Egyáltalában nemcsak az irodalmi művekben kifejezésre jutó eszmék és érzések jellemzők a maguk korára, nemcsak a költők ideológiája gyökerezik a maga korában, és egyedül ebben, — hanem a költői alkotás formái is. Bizonyos megalkotottságú közösség, bizonyos szociális módon meghatározott élet, nem mindenféle művészi formának tud anyagot szolgáltatni. A költészet különböző formái nem tetszés szerint Öltethők egyik kor válláról a másikra, nem vándorolnak át örökségképen egyik epocháról a nyomába lépő epochára, — de szoros kapcsolatban vannak a korszakok legmélyebb jellegével, mintegy belőle nőnek, mintegy vele együtt forradnak ki.

Ha a műeposz virágzási korszakait tekintjük, egészen Vergiliustól napjainkig, azt látjuk, hogy mindig az a nemzet és az a kor keres magának ebben a formában irodalmi megnyilatkozást, amely a leglényegesebb dolgokra nézve differenciálatlan, amelyet egy közös vágy hevít, egy közös eszme ragad meg vehemens erővel, szinte ellenállhatatlanul. Ez az összeforrasztó, egyedül uralkodó eszme nem relatív módon igaz, nem problematikus, ezt abszolút erejűnek, vitathatatlan érvényűnek érzi a közösség minden egyes tagja. Az ilyen eszme-megalkotottságú korszak a maga (nem lekicsinylő értelemben!) primitív erejével és kizárólagosságával mutat valami mélyen rokon-vonást az egyes nemzetek régi hősi korszakával, amelyek a nagy nép-eposzokat hozták létre. Az eposz az egyetemes, általános, nem differenciáltan egyéni vonások költészete, természetes hát, hogy ezekben az újabb korokban is új életre támad a régi forma. A nagy vallási eposzokról (Dante,

Milton) nem. szólok, ezekre kétszeresen illik ez a tétel. De magának Vergiliusnak eposza is csak a nagy római világhatalom megalakulásakor, a caesari eszme legerőteljesebb megnyilatkozásakor jöhetett létre. Camoens *Luziadái* a portugál felemelkedést, a tengeri hatalmat, a hódítási, terjeszkedési vágyat jelentik, — Zrínyink eposza a török elleni küzdelemben egybeforró, vagy legalább is egybeforni kívánó nemzet költeménye. Tasso műve éppen a nagy összeforrasztó eszme (keresztes hadjárat!) avult volta miatt egyedül csillogó epizódjai révén népszerű költemény, — míg a nála jóval zseniálisabb Ariosto a maga átmeneti korszakára sokkal jellemzőbb, de műve nem szorosan vett epopoeia.

Megvannak-e ezeknek a jellemvonásoknak rokonai a mi két modern-eposzi korszakunkban? Vizsgáljuk közelebről!

A húszas években a bécsi elnyomó törekvések az egész nemzetet egy táborba terelték. Haladók és maradiak a nemzeti ellenállás jegyében összeforrottak. S ha a vármegyék reszisztenciája nem is mutat hősi *allure*-öket, s a mi szemünkben talán kicsinyeseknek is tűnnek fel, mégis a nemzet egységes érzésvilága, nem differenciált politikai érzése, a közös eszmeinek magával ragadó ereje valami hasonlót mutat a nemzetek hősi korszakának meg nem oszlottan egységes közérületéhez. Széchenyi fellépésével mindez egy csapásra megváltozik. A nagy reformátor a magyar társadalom, tekintetét a külső ellenségről befelé, önmagába fordítja. A szociális bajok kútfejét önmagunkban keresi. S ezzel egyszerre megszűnik az egységes politikai tendencia, pártok keletkeznek, s a törekvések befelé, egymás ellen feszülnek. A költői formákra is azonnal érezteti hatását ez a nagy átalakulás. A hősi eposz, mint az egységes közérzés irodalmi formája, meghal, s helyébe támad egy differenciáltabb társadalom életérzésének jobban megfelelő forma: a regény.⁶

A magyar epopoeia azonban — két évtized múlva — még egyszer virágzásra lendül. A szabadságharcra következő elnyomás évei megint mutatnak valami hasonlót a húszas évek hangulatához. A letiport ország érzésben újra egybeforr, a politikai ideál ismét csak egy lehet, — s a nemzet reprezentatív költője, Arany János, megint az eposzhoz fordul. Természetes azonban, hogy — bár Aranynek egész iskolája támad e téren — ebben a korszakban már nem jelentkezik olyan egyeduralmainak az eposz, mint az előzőben, egyfelől, mert a

⁶ Hogy Széchenyi összeütközésbe kerül „az eposzi ideállal” azt Beöthy is érinti (*Széchenyi és a magyar költészet*. Budapest, 1893. 65—67. l.). De az ő vizsgálatában a hangsúly nem az eposzi formára esik, hanem az eposznak a múlt emlékeit feltámasztó tartalmára.

közbeeső irodalmi fejlődéstől fellendített egyéb formák is tovább kívánnak élni, — másfelől, mert a régi pártszenvélyek is tovább rezegnek a forradalom bukása miatt való lapangó egymást-okolásban. A legfőbb célra irányuló egységes érzés mellett tehát már ott találjuk az elfojtott, kitörésre azonban nem kerülő politikai szakadozottságot is.

De közremunkálhatott az eposz művelőire egyéb külső hatás is. A múlt század második és részben harmadik negyede is — jól neveztek el a magyar renaissancenak — szinte hihetetlen erő kifejtést mutat abban az irányban, hogy a magyarságot arra a gazdasági, kulturális és politikai színvonalra emelje, amelyen a nyugati nemzetek állanak. Mai felfogásunkat szinte erővel kell ösztönözni, hogy ennek a rendkívüli erőfeszítésű korszaknak teljesítményeit kellőképpen méltányolni tudja. Hiszen évszázadok mulasztását kellett helyre pótolni, évszázadok hibáit kellett jóvátenni. Megcsinálni mindent, ami a művelt Nyugat országaiban értékes! Ez a ki nem mondott, de örökké érzett és követelt jelszó. Ledönteni a roskadt, középkori, feudális alkotmányt, s helyébe modern parlamenti formát emelni, csinálni irodalmat, színházat, nyelvet,... mindent gyors tempóban, lázasan: a nemzet szellemét az a vágy fűti, hogy szomszédaihoz méltó legyen.

S ez a minden hiányzót helyre pótolni akaró, ez a maga nemzeti teljességét kereső korszak — ennek a tendenciának irodalmi elágazásában — valahogy azt is teljességéhez tartozónak érzi, hogy hősköltészete legyen. Nemzeti költészetet csak akkor érez komplettnek, ha benne van az epopeia, a hősdal, a ballada is. Hogyne, hiszen a németnek is van, franciának is van, spanyolnak, skótnak, még a szerbnek is van — csak nekünk nincsen, csak a miénknek fejlődését ölte meg a gyorsan és erőszakosan hódító kereszténység.⁷

De ha nincs, hát csinálni kell! Az első eposzi korszak még igazán csak *csinálja*. Csinál magyar hősmondát, csinál

⁷ Hogy Aranyt mennyire bántotta a magyar irodalomból hiányzó naiv hősköltészet, azt számtalan nyilatkozata mutatja. A *Naiv eposzunk* című értekezése (*Összes munkái* V. k., 333. l.) szomorú feljajdulással kezdődik éppen e hiány miatt. Egyik levelében ezt írja: „Most olvasám a Riedl prágai tanár által fordított régi cseh költeményeket. Erőteljes néppoezis maradványai a messzehajdanból. Csak nekünk nincs semmink!! Mythológiát csinálni kell, régies eposzt csinálni kell — különben ür és pusztaság.” Tompához, 1857 ápr. 19. A. J. *hátrahagyott iratai és levelezése*. III. k., 416. l. — Érdekes^ ezekkel egybevetni Salamon Ferenc okoskodását: „A valódi eposzt minden nemzet legszebb dicsőségei egyikének tartja... Az a nemzet, melynek kitünő eposz-írói vannak s hol az eposzra nagy fogékonyság mutatkozik, jelleme életvalóságáról győz meg”. *Daliás idők* 1862. (*Irodalmi tanulmányok*. I. k.)

magyar ösműveltséget, csinál magyar mythológiát, — amint-hogy egyesek, tudományos téren csinálni akartak magyar filozófiát is.

Aranyban ez a vezető gondolat elmélyül. Az ő nagy históriai érzéke, egész gondolkozásának történeti karaktere, ennek az eszmének is történeti szint ad. Előtte a népies talajból táplálkozó hősi költészet megléte nem egyedül a nemzeti élet dekoratív követelménye, — hanem szoros kapcsolatban vata a nemzeti költészet később következő kifejlődésével. Meg kell lennie ennek a termő talajnak, hogy majdan egy virágkorszak belőle táplálkozzék.⁸

Természetes, hogy azután ennek a hősi eposznak megteremtésekor is más módon jár el, mint előzői. Nagyobb a históriai érzéke, nagyobb a művészi tapintata. Az epikai hitre való törekvés nem engedi, hogy alakjai és történetei annyira a levegőben lóghanak, mint a Vörösmartyéi. Száraz krónikáinkból kiássa azt, ami költői, a kódexekből kifejti a mondák aranyszálát, — s nem csinálja, hanem újra költi a magyar epopeiát. Egy magyar Firduszmak képzele magát,⁶ akinek azonban — tegyük mindjárt hozzá — Firduszínál sokkal nehezebb szerepe volt. A nagy perzsa költő bizonyos fokig művészi formákban kapta már a mondát, Arany csak száraz, krónikás okoskodásokat talál. És mégis!... Ezt a munkát véghez kell vinnie, ezt az alkotást meg kell építenie, mert ha nem, akkor... de halljuk őt magát! mi kétség gyötri arra az esetre:

Nem lesz-e világi pályám köre csonka:
Bevégzetlen élet — bevégzetlen munka!

(*Előhang Csabához.*)

Valóban, hogy egy ember a maga erejéből teremtse meg azt, amit nemzetének egy évezreddel azelőtt kellett volna megteremtene, — olyan elhatározás, ami csak abban az óriás erőfeszítésű korszakban születhetett meg költő agyában.

Ha azonban így megtaláltuk Arany költészetének erősen a maga emberöltőjében rejlő gyökereit, nem lehet figyelmen

⁸ „...Amely népnek nem volt, nincsen gazdag népköltészete. annak nem lesz önálló nemzeti költészete, hanem mások hulladékaiban fog elődni, mint Róma a Hellászen: Virgilje lehet legföllebb: de Homérja soha. Erre könnyű felelni persze, hogy ilyes népköltészetünknek már a Dentumogeriában kellett volna léteznie, s Homérunknak Árpád alatt: de ha akkor nem volt, úgy bizony fost *mit rontson* a népköltészet. Mert vagy kifejlik belőle még ezután a nemzeti költészet, vagy nem. Ha ki, úgy kár volna elfojtani, ha nem, úgy még van időnk mások után sántítani.” Pákh Alberthez, 1853 febr. 6. I. in. IV. k., 84. 1.

⁹ „A hún regékből egy magyar *Sahnámét* kell dolgoznom” — írja Tompának. 1855 dec. 23. I. m. III. k., 384. 1.

kívül hagyni azokat az egyéb rugókat sem, amelyek — miután az eposzi forma már sugallva volt — eposzát olyanná tették, aminő.

Arany hősköltészete lényegesen különbözik a megelőző epikus korszak jellegétől. Amaz a klasszikus külső formának és a romantikus felfogásnak érdekes keveréke, emez már magán viseli a magyar költészetnek azóta meglelt fejlődését azt a fejlődést, amely a klasszikai formák helyett a népies hangnak adott létjogot az irodalomban.

A népies irány uralomrajutását eléggé indokolná magának az irodalomnak belső, csupán önmagától meghatározott fejlődése is. Az eddig használt formák kiélték magukat, elveszítették újságukat, fejlődésképeségüket. Egy színtelen, semmitmondó, hideg költészet uralma fenyeget, ha új impressziók, új kifejezésmódok, új sarkaló minták meg nem mentik a magyar poézist. Ezek a frissebb, új színeket, új formákat kereső törekvések egy, a magyar költészetben már úgyis egy idő óta bentrejlő elemet fejtenek ki: a népies elemet.

De emellé az immanens rugó mellé még egy külső is járul. A népiesség nemcsak az irodalomnak belső szükséglete volt, hanem ez irányba lendítette a magyar költészetet a demokratikus közszellem is. A jobbágyság felszabadítására, az alsó néposztály sorsának javítására irányuló törekvésekre gondoljunk csak. A népies formák bevezetését az irodalomba bizonyos politikai tendencia is kíséri, s ennek az illető korszak költői és esztétikusai világos tudatában voltak. Így Erdélyi János,¹⁰ vagy gondoljunk Petőfinek Aranyhoz írott első levelére a Toldi megjelenésekor. „Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század feladata...” Arany pedig 1847 május 27-én egy, a népies irány miatt őt ért támadásról így ír Petőfinek: „Nem úgy, tekintetes, nagyságos uraim, nem úgy! Írjanak önök halavány köreik számára halavány poézist, szépet, homályost és hideget, mint az őszi köd: majd Petőfi, meg Tompa, meg talán saját kicsinységem, is fogunk írni, mit, meglehet, az ki tót dajkától francia vagy sváb tejet szopott, sem érteni, sem érzeni nem fog, de amit egynéhány politikai *nulla*, azon még fejetlen *zero*, melyekhez nem több, csak egy vonás: 1 (mi például *kardvonás* is lehet) kívánatlik, hogy

¹⁰ 1847-ben *Népköltészetünkről* szóló értekezésében ezt mondja: „Most, miután már századok óta áll e nagy meghasonlás, életben és költészetben egyiránt a nép és nemzet között, nagyobb dicsérete nem lehet a mai kornak, minthogy eszébe jutott ismét egye-sülni. Mikor az iskolátlan népet költészete után becsüljük, annyit tesz, hogy polgárilag is fogjuk, mert a kettő együtt jár... *Népdalok és mondák*: II. k., 392. 1.

politikai milliökká emeltessek, ez a *számatlan nagy szám*, mondom, magáénak, szívveréséből szakadottnak vall.”¹¹

— De a szorosán vett epopoeia Arany költői működésének kezdetén nem szerepel még a megvalósítandó célok között. Az *elveszett alkotmány* és *Toldi* megírásakor még nem gondolt rá. Szilágyi Istvánnak kétszer említi, de csak futólag.¹² Petőfihez írt első leveleiben kerül alaposabb megbeszélésre a dolog. Petőfi, helyesli a tervet, csak arra figyelmezteti Aranyt, hogy hőstét gonddal válassza meg. Amit erre válaszol Arany, idézem, mert fejlődésének erre a korszakára igen jellemző:

„Egypár szót az eposzról. Csák és Rákóczi — sőt Dózsa is — megfordult az én fejemben; de ott a nagy bökkenő, a censor óna. Dózsát mosolyogod talán? Hisz tette nem volt egyéb, mint egy kis *reactio*, a természet örök törvénye szerint. Históriaiban ugyan semmivel bírok harca a vagyonosok ellen; de szerintem elnyomottaké az elnyomók ellen... Ha én valaha népies eposz írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyamat. Feste-ném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak,... a feje-delmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt. Feste-nék szabad hazát, közös hazát; megtanítanám a népet, mikép szeresse a hont, melyért eldöde vére folyt. Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint csataterén folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik. Az a vér szolgavérré sohasem fajulhatott; mai napig is dacol a zsarnoksággal: azért durva, nyakas, meg-igázhatatlan: de azért merész, őszinte és tiszta is. S e nemes vér, minthogy az *egy igaz úr* előtt szolgálilag csúszkálni nem tudá, szolgává kényszerítettett: ellenben jöttek idegen földről, támad-tak a haza megnyűgzott idegen népe közül *szolgák*, s azok lőnek urakká. Eposzt az utóbbi vér nem érdemel: az elsőnek akkor Homér kellett volna, most Ossián, ki a fajulni kezdő ivadékot az elődök erényeire visszaemlékezteté.”¹⁸

Ebből az eszmemenetből kiviláglik, hogy miért nem lehetett Arany a megkezdett nyomon haladnia. Túlságosan belejátszik ebbe a művészi tervbe a forradalom előtti korszak politikai szenvedélye, párttagozottsága, — nagyon is programszerű, nagyon is tendenciózus eposz lett volna. A költői munkáknak meg kell hogy legyen, s meg is van — hiszen ez az egész értekezés ebben az eszmekörben mozog — a maguk

¹¹ A. J. *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. k., 72—73. l.

¹² Először 1847 jan. 9-én: „Mi volna az, ha az ember *népies hőskölteményt* írna? Szokatlan úgy-e! de azért talán mennél Kinevetnék vele az embert?” I. m. III. k., 27. l. — Pár hónap múlva ismét visszatér rá: „A *nép-eposz* még tervben sincs. Lehetne venni ilyet a vezérek, főleg Arpad korából. Akkor még az egész magyar nép szabad és harcos volt. Csupán azt akartam kérdeni: nem *chümaera-e nép-eposzt* gondolni?” U. o. III. k., 38. l.

¹³ I. m. III. k., 61. l.

kapcsolata a kor vezető eszméivel, de az ilyenféle felfogás túlságos brutális erővel vinné be a költészet művészi zárkózottságába a politikai hatásvágyat. *Man merkt die Absicht und wird verstimmt!*

Le kellett higgadnia, erősen el kellett tompulnia Aranyban ennek a politikai tendenciának, a nyomon következő korszaknak ki kellett ölnie Aranyból ezt a pártszenvédélyt, hogy tiszta művészi szándékkal foghasson kitűzött céljához.

Magát a tárgyat és a formát még egy ideig keresi. A választandó korszakkal körülbelül tisztában lesz alig egykét év múlva ezeknek a soroknak megírása után. A fejedelmek korát és Dózsát elejti, nem mintha nézetei a szabadságról, a szociális ideálokról megváltoztak volna, de mert eposza számára ezekben a korszakokban nem talál elég mondai anyagot. Visszább megy tehát, mondáink leggazdagabb és legszínesebb korszakához, a hún időkhöz.

A tárgy meglenne, a formával több nehézsége van. Nem tudja megtalálni azt a hangot, amely ilyen, a modern korból a régibe visszaköltött epopoeiának megfelelően. A pusztán népies hangot hamar feladja. De mit tegyen helyébe? Ő maga felveti a kérdést, hogy mit bír meg a népiesség az epikus költészetben. „Naiv dolgokat. Balladát, románcot, kalandos beszé-
íyeket; tündérmeséket, mondákat, legendákat. Az epopoeiát ma már nem; mert a nép igen távol esik a hősi kortól, különben azt is megbírná..”¹⁴

Látnivaló, hogy a modern epopoeia hangja Arany előtt is súlyos probléma volt. A tiszta népies hang feladása után átmeneti hangot kísérel meg a népies nyelvből a műnyelvbe (*Murány ostroma*), majd a Byron-féle lírai elbeszélés hangjával próbálkozik (*Katalin, Az utolsó magyar*, sőt bizonyos tekintetben ideszámíthatni *Keveházát* is), de ezekbe is erősen beleszendül már a nyelv ódon muzsikája, patinás ereje. Aztán a *Nibelungenlied* hangja kapja meg, majd ennek elejtése után végleg megalakul az elérni kívánt stílus: modern felfogású, de ódon nyelvű, az újszerű történelmi érzéseket régies köntösbe bujtató egészen különleges Arany-stílus. Jól értsük meg! Nem az a szabadjára eresztett újszerű felfogás, nem az a gyakran teljesen modern érzésvilág, ami Tegnér *Frithjof mondájából* a régies nyelv és versformák alól lépten-nyomon kiütözik, — valami egészen más, a korhangulatok összezavarásának bántó érzését soha fel nem ébresztő archaikus íz, ódonszerű hang. Ez a stílus az anachronizmus veszedelme nélkül dolgo-

¹⁴ *Népiességünk a költészetben.* (Terv-vázlat) I. m. II. k.. 570—571. l.

zik modern lélekanalízissal, ez az alakító mód az affektáltság leghalványabb árnyalata nélkül tud naivságot kifejezni, a hősi bámulatot, a csodás elembe való hitet szenvelgés nélkül tudja sugallni, a régies nyelvet modern árnyalatokra erőszakossá, stílzavar nélkül tudja alkalmassá hajlítani. Ez a stílus teljesen Aranyé, ezt előtte és utána senki így kezelni nem tudta. Természetes, hogy Arany epikus működésének egyéb ágai is vannak, mint a szorosan vett epopeia. Ott vannak a népies stílusból való kiindulást jelentő első epikus költemények, ott vannak a byroni hangú kísérletek, ott vannak a skót költemények hatása alatt keletkezett balladák, s a *Buda halála* után későbbre elkészült romantikus eposz, a *Toldi szerelme*. Mindezek a magyar költészet első alkotásai közé tartoznak, de Arany költészetének súlypontja mégis a befejezetlen hún trilógiára esik. Ebben az ő életének főmunkájában látjuk összegyűjtve, mint egyetlen gyűjtőpontban Arany fősajátságait, ebben a munkában látjuk Aranyt fejlődése tetőpontján. Ami előtte készült, az fejlődés ebben az irányban, ami utána jött létre, az — kevés kivétellel — forma, hang, felfogás tekintetében a hún eposzban kifejezésre jutott sajátosságok újnak látszó ismétlése. A magyar mondának költői formát nem nyert elemeit művészi alakba önteni, össze nem verődött töredékeit egy-egy pont köré kristályosítani, — ez a törekvés hatja át majdnem valamennyit. Innen a magyar balladaformának keresése, hogy a nagyobb lélekzetű, a hosszabb kompozíciókat nem tűrő mondái, vagy novellisztikus érdekű régi magyar történetek hősdalok alakjában juthassanak kifejezésre,¹⁵ innen a sokáig készült *Toldi szerelmének* vajúdása, hogy a Toldi-monda s a vele kapcsolatos regényes részletek egy kompozícióba sűrűsödjének.

De túlságosan igyekeznénk Arany költői működését egy fősajátságra egyszerűsíteni, ha nem vizsgálnók egyéb törekvéseit is, amelyek az ismertett iránytól különböző vonásokat mutatnak. Arany Byront nemcsak regényes, lírai hangú epikai műveiben veszi mintául, — ott van a *Bolond Istók*, ez a nagyon érdekes, szintén byroni nyomokon indult kísérlet a magyar versesregény megteremtése felé. A Byron-hatás hangban, beállításban kétségtelen, — de sokkal fontosabb ennél annak megállapítása, hogy Arany minő művészi elmélettől

¹⁵ Különbözik a modern magyar balladaköltészetre is áll részben az a megállapítás, amit az eposz fellendüléséről jegyeztünk meg: a külföldi nemzeti költészetek majd mindegyikének megvolt a maga régi ballada- vagy románckorszaka, csak a magyarnak nem. Ezt a hiányt pótolni kellett!

indítatva vette példának ebben is Byront. Igaz, hogy Byron *Don Juanja* és *Childe Heroldja*, egyéb nemzetek irodalmában is lelt követőkre, de Arany nagyon tudatos művész volt ahhoz, hogy egyszerűen egy bizonyos európai irodalmi divatnak hódolva választotta volna ezt a formát.

Aranyt több ízben is foglalkoztatta az eposz és a regény viszonya. S tegyük mindjárt hozzá, hogy nagyon finoman fogta fel a lényeges különbségeket. A regény nem egyszerűen csak modern formája az eposznak, nem leszarmazottja neki, még csak nem is egy családfának hajlásai, — az eposz és a regény között mélyreható műfajbeli különbségek vannak. Arany *Zrínyi és Tasso*jában felveti azt a kérdést, hogy miért olyan feltűnően szegény a nagy eposzköltők invenciója, szemben a regényírók nagy találékonyságával. S így felel rá: „... valamely költő előtt annál szűkebb tere nyílik... az invenciónak, minél kevésbé ölelheti fel az esetlegest, a mindennapit, minél inkább tisztán emberi alapra utasítja őt a költeményfaj, melyben dolgozik. Ugyanis, a „teremtő képzelet”, mellyel dicsekszünk, igazán szólva, nem „teremt” — nem hoz elő új képzeteket a semmiből; hanem az észrevett, megfigyelt régiekből rakja azokat össze: alkot. Ha már oly költeménnyel van ügye (regény), mely nem korlátozza, az általános emberin felül, az egyénit is ellesni, rajzolni, elemezni minden legkisebb árnyalatban, sőt megengedi, hogy kénye-kedve szerint gazdálkodjék azzal is, ami csupán héj, külszín, esetleges: könnyebb lesz eredeti invenció bélyegét nyomni meséire... Ellenben, ha a költő oda van szorítva, hogy tisztán emberi alapon, vagy legfőlegb oly mellékképzetek hozzáadásával teremtsen érdekes emberi viszonyokat, melyek tapasztalása körén kívül esnek. legott érezi feladata nehézségét... Hátha még hozzávesszük, hogy a költemény természete oly világba helyezi a szerzőt, hova minél kevesebbet tanácsos felvennie azon mellékesből, mely az életben tarka változattal röpkéd szeme előtt, oly korba, midőn az egyéni sem volt még bizonyos naiv egvformaságból kibontakozva:... nem fogjuk csodálni, ha szemeit azon kész alapra függeszti, melyet a hagyomány az utódok számára fölkinceseit...”¹⁶ Ez az egyik hely, amely Arany János felfogására nagyon jellemző. A másik Hebbel *polgári* eposzának, a *Mutter und Kind*nek bírálatában fordul elő. Ismertetve Hebbel költeményének a pauperizmust, a kivándorlást, a szocialista mozgalmakat tárgyaló motívumait, így szól: „Mindez igen szomorú, de elég hű képe a mai társadalomnak. Csupán az a kérdés, vajjon abban áll-e a költészet feladata, hogy oly

¹⁶ A. J. *Összes munkái*. V. k., 7—9. 1.

szenvedéseket tárjon fel, melyekre balzsama nincsen; hogy a szigorú valóságba taszítson, mely elől éppen hozzá akaránk menekülni? Talán a regény, mely a próza és költészet határán ingadoz, s ennek különösen ama faja, mely az *irányról* nevezetik, vagy az, mely humorban engeszteli ki a világ disszonanciáit — szabadabb formajogait használva, dobhat fel megoldatlan társadalmi kérdéseket... Ellenben az eposz sokkal inkább költői faj, mintsem hogy akárminő iránynak hordozója lehessen, mely nem a költészeté. — Formája is szorosabb: azonnal érezzük, mily nyomorult szerep jut neki, mihelyt a regény birodalmába vág. Midőn köznapi jeleneteket, apró jellemárnyalatokat, finom cselszövényt akar festeni, vagy a társadalom proteusi arcának fényképezését veszi munkába: a nem bírálva olvasó is fogja érezni, hogy ezt egy közepszerű regényíró jobban csinálná, mint az epikus. Ha valahol, itt is igaz marad: ne cseréljük fel a szerepeket.”¹⁷

Milyen lett tehát Arany regényel? Megtalálta-e hát a nagy eposzíró azt a formát, amelyben a regényíró életérzése és világlátása megnyilatkozik. Hogyan vette munkába a köznapi jeleneteket, az apró jellemárnyalatokat, a finom cselszövényt és a társadalom proteusi arcának fényképezését? Mondjuk mindjárt rá a feleletet is, hogy az utolsó kettőt (cselszövény és széles, részletes társadalmi rajz) sehogy. A verses regényíró, akármennyire is *regényíró* akar lenni, a prózai regény írójától igen nagy különbség választja el. Első pillantásra úgy tűnik fel a dolog, hogy maga a vers csak külső forma, tehát valami lényeges különbséget egy műfajra nézve a prózai vagy a verses forma megválasztása nem fog okozni. Aminthogy a drámában nem is okoz: egyetlenegy poétika sem fogja a verses drámát a prózában írt színművektől műfaji tekintetben széjjelválasztani. De a verses regény, — ez valami más, mint a prózai regény. A regény széles rajzoló módja, vagy apróságokkal bíbelődő, részletek kidolgozására törekvő sajátága nehezen fér össze a verssel, amely egyedül azáltal, hogy kimért, hogy kötött, hogy meghatározott, — már bizonyos stilizálásra, a realitástól bizonyos fokú elvonatkozásra készíti a költőt. Adhat jellemrajzot, de csak nagy vonásokkal dolgozhat, egy-egy villanásszerű tekintettel nagy lelki mélységeket is megmutathat, de finom részletekkel kidolgozott karakterképet, elágazó, sokrétű mesét, egymásba játszó és egymást keresztező szándékok szövevényét, a társadalom ezerféle apró megnyilatkozását — éppen versvolta miatt nem fogja elbírní. S itt látszik Arany finom tapintata, hogy verses

¹⁷ I. m. V. k., 511—512. 1.

regényében mért nem fordul a német polgári eposz, vagy a prózai regényírók módjához, hogy mért veszi mintául Byront és Puskind. A mese ezekben a mintákban nem sokágú, hanem egyvonalú, a hősré koncentrált, — a jellemrajz finom, de nem részletező, a társadalmi miliő csak éppen annyi, amennyi nélkülözhetetlen, ellenben a lírai és leíró részletek nagy szélességgel, művészi gondnal, s a legbiztosabb kézzel vannak kidolgozva.

Arany tehát méltán fordult e mintákhoz, s *Bolond Istókja*, különösen ennek II. éneke, semmiképen sem méltatlan a külföldi legnagyobb verses regényekhez. A Byron-hatás csak a jelzett forma megválasztásában nyilatkozik, egyébként teljesen önálló, eredeti és megkapó, sőt kompozícióban a nagy angol minták, felett álló.

Arany megítélésében egészen külön lapra tartozik lírájának értékelése. Sokszor halljuk, hogy Arany alapjában véve nem lírikus természet, hogy lírája nem igazi líra, hogy kontemplatív. A magyar irodalomtörténetírásnak már egyszer kötelessége volna ezeknek az állításoknak szeme közé néznie. Ha az igazi lírát a Petőfi-féle lírával azonosítjuk, akkor természetesen nem líra az Aranyé. De ez a megszorítás nagyon önkényes és semmiképen sem indokolt. Nyugodtabb, csendesebb temperamentumnak — mondjuk, ha jobban tetszik —, kontemplatív természetnek éppen annyi lehetősége és joga van lírai formában megnyilatkozni, mint egy örökké háborgó, izgékony vérmérsékletnek. A líra líravoltát egészen más belső formai tekintetek döntik el, nem az ilyen önkényes, erőszakolt megállapítások.

Akik Aranytól megtagadják a líraiságot, azok öntudatlanul is azon az állásponton vannak, amit Arany maga megrótt egyik cikkében. Arany egyik művészi és bírálói törekvése volt, hogy a forradalom utáni líránkat a pusztá dalforma túltengő művelése mellett egyéb lírai formák művelésére vezesse. Nagyon szellemes, egyes megállapításaiban máig is igaz cikkben¹⁸ ostorozza líránk egyhangúságát. A dalforma mellett jogot követel a — persze nem óklasszikai értelemben vett — elégiának, ódának és epigrammának is. Fájdalmasan látja, hogy Petőfi óriási hatása alatt mennyire a hipertrófiáig felburjánzott a dalforma művelése.¹⁹ Az Arany líraiságát tagadók

¹⁸ *Irányok*. A. J. *Összes munkái*. V. k.

¹⁹ Irodalomtörténeti érdekesség, hogy a *Szépirodalmi Figyelő*-ben 1861 és 1862-ben névtelenül megjelent cikknek sújtó megállapításait Tompa magára vette és leveleiben szemrehányásokat tesz Aranynak, hogy a cikknek, mint szerkesztő, „helyet adott”. Arany több levélben védi a cikket, de nem árulja el, hogy ő a szerzője. A. J. *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. k., 219—227. l.

szintén mintha a dallal azonosítanák a lírát, nem gondolva Arany ódáira, elégiáira és bölcselő költeményeire.

Bölcselő költészet! Éppen ez az ága Arany lírájának az, amelyiknek éppen nem lett volna szabad annyira folytatás nélkül maradnia a magyar költészetben. A kiegyezés utáni költői nemzedék vagy epigonjává válik Aranynak, s új színekkel, új hangokkal alig-alig gazdagítja a mesterétől kapott hatást, — vagy pedig mindenestől eldobja ennek a poézisnek eredményeit, s nem veszi észre, hogy éppen a maga új szempontjából mennyire fejlődésképes. Az 1867 utáni költészet jórészt gondolati, bölcselkedő költészet is akar lenni. Helyesen látja, hogy a régebbi magyar költészetben aránylag kevés a bölcselmi elem, hogy ez az ága a magyar poézisnek aránylag még műveletlen. Örök kára a magyar irodalomnak, hogy ez az újabb lírai irány nem igyekezett Aranyra támaszkodni, hogy nem iparkodott — természetesen nem epigonszerűen — Aranyt folytatni. Pedig olyan költemények, mint a *Kertben?* *Dante, Honnan s hová?*, *Gondolatok a békekongresszus felől* nagyon is megérdemelték volna, hogy folytatásuk támadjon.²⁰

Ha Arany epikáját a maga korában való elhelyezkedésére és meghatározottságára való tekintetből modernnek ítéltük* akkor lírájáról, különösen annak egyes elemeiről még többet mondhatunk, — azt, hogy tárgyköre, hangja és a szoros belső megkomponáltság tekintetében, ha méltó utódai akadnak, korán túl is fejlődésképes lett volna.

Mert Aranynek egyéb költői formái: az eposzok, a kisebb és nagyobb elbeszélőköltemények — az egy *Bolond Istók* kivételével — valóban nem is találhattak igazi folytatókra. A kiegyezés utáni átalakult magyar társadalom — melyről valaki találóan mondta, hogy vidékiből városivá vált — annyi új eszmét dob a felszínre, a társadalmi viszonyoknak annyira új formáját hozza, annyi új embertípust vezet a szociális életbe, annyi új színnel, új árnyalattal gazdagodik, hogy egészen természetes, ha új tartalmához új költői formákat is keres.

Arany maga is érezte ezt! Bármekkora is idegenkedése az új világgal szemben, akármennyire is kozmopolitának bélyegzi a körülötte felzendülő új poézist, — mégis maga is új tartalmakhoz akarja hajlítani eddigi formáit. Ugy látszik, különösen a ballada formája tűnik fel előtte alkalmasnak az új

²⁰ Hogy a költészet gondolati, bölcselmi tartalma mennyire szíven feküdt Aranynak, mutatja az a nagy lelkesedés, amellyel Madáchot fedezi fel és vezet be a magyar irodalomba: „...ily példák most, ha valaha, szükségesek, midőn költészetünkől kivészni készül a *gondolat*” — írja Szász Károlynak 1862 január 13-án. I. m. IV. k., 352. í.

társadalom kifejezésére. Az 1877-iki esztendőt az új ballada évének lehetne nevezni. Ezekben a költeményekben a régi balladák túlnyomóan hazafias tárgyaival szemben majdnem egyedüli motívum a szerelem. S nemcsak az új társadalomban játszó balladáiban (*Hídavatás, Képmutogató*) szerepelnek modern érzések és alakok, de túlságos szenzibilitásukkal még a történeti miliőben játszó *Tetemrehívás*nak személyei is ízig-vérig modern emberek: a történelmi költős csupán álruha rajtuk, akárcsak Hebbel történelmi drámáinak szereplőin.

Ezek a balladák Arany legkiválóbb alkotásai közé tartoznak, de ismét folytatók nélkül maradnak, pedig a balladának utána is akadnak kiváló művelői. Így Tolnai Lajos, Kiss József, kiket azonban inkább csak a műfaj azonossága miatt neveznek — nem minden erőszakosság nélkül — Arany-tanítványoknak. Egészen más költői egyéniségek ezek, akikben itt-ott vissza-cseng Arany hatása, egészben véve azonban nem mondhatók folytatóknak.

Irodalmi fejlődésünknek végtelen kára, hogy Arany után — egy-két epigont nem számítva — bizonyos szakadék következik, hogy az irodalmi folytonosságban bizonyos rés mutatkozik. Pedig, ha Arany formáit az új nemzedék nem is tudhatta — mint az eposzban —, vagy nem is akarta — mint a lírában — folytatni, egyet megtanulhatott volna tőle. Egy olyan költői sajátosságot, amely Aranyban nem bizonyos kortól meghatározott tulajdonság, hanem valami időtlen, valami örök művészi. Ez az összhang, a külső és belső formának egybehangelése, ez az egyensúly, ez a mérték. A kompozíciónak, a belformának az a mélységes nagy tisztelete, az a nagy művészi mérséklet, az a nagy műgond, amivel szerkesztett. Mintha csak Hamletnek a színészek számára adott tanácsát tartotta volna mindig szem előtt, hogy a szenvedély viharában is valami mértéket kell tartania. Arany maga is ezeket vallotta költői fősajátosságainak.²¹

²¹ Arany nagy tudatosságának szemléltetésére álljon itt egy-pár nyilatkozata. „Az én törekvésein... komoly volt,... ki a forma és eszme harmóniáját akarám kiküzdeni.” Tompához, 1860 márc. 30. I. m. III. k., 483. l. — „...Meggyőződtem, mi hiányzik a mi költészetünkben. Forma — nem jambus és trochaeus — hanem ama benső forma, mely a tárggyal csaknem azonos.” Csengerihez, 1856 jun. 23. Ú. o. IV. k., 157. l. — A mérték nélküli stílcsapongás miatt még az annyira szerette Petőfit sem átallja megróni. Ezt írja Szemere Miklósnak 1857 november 29-én; Mostani eszemmel Petőfi némely képeit, metaphóráit stb.

A nyomába lépő nemzedék meg éppen ezt nem találta benne értékesnek. Nagy tudatosságát kiszámítottságnak érezték, s éppen azért nem tartották vérbeli nagy költőnek, mert bizonyos művészi kimértséget éreztek benne.²² Pedig hát Dante is tudatos, Racine is kimért. S amikor a kiegyezés utáni írói nemzedék Aranyt nem érezte nagy költőnek, csak a saját maga kicsinységéről állított ki bizonyítványt.

A legújabb irányok már objektívebben ítélik meg Aranyt. Arany János iskolája már nem zárja el előlük a magyar Parnasszust, művészi céljaik már nem állanak szöges ellentétben egymással. S aminek hatalmától és erejétől már nem rettegünk, annak igazságot is könnyebben szolgálattunk. S minden jel arra mutat, hogy Arany költői alakja egyre tisztábban fog előttünk állni. Fenntartás és korlát nélküli bámulóinak serege megszűnt s az irodalmi kritika nem fogja többé belőle szedni a követésre egyedül méltó esztétikai elveket. Másfelől a maga kicsiségét és esztétikai ítéletfogyottságát eláruló Arany-ellenzék is elcsendesedett már. — A legújabb magyar poézis magyarabbá és egyben kozmopolitábbá vált a kiegyezés utáni korszak költészeténél. Itt ismét megvan az az egység, amely után egy Vörösmarty, egy Petőfi, egy Arany törekedtek. Az utak mások, a formák is különbözők, de a fejlődés iránya azonos. S ez a nemzedék érzi már Arany igazi nagyságát, ítéleteiben a nagy költő való értékelésére törekszik, sőt nem egy lényeges vonásában mintául is veszi.

csakugyan nem tartom valami „echt”-dolognak. „Ha kedvemnek magva volna” — stb. dagályosnak tetszik, talán mert én már hideg vagyok. Végtelen gazdagság az övé, de a túltermékeny föld gyomot is óriásit hoz, a túlfáradt folyam nem ment az iszaptól.” U. o. IV. k., 114. l. — Tompa költészetének is első korszakát szereti legkevésbé, azt „mely képekben s érzelmességben túljajong”. Tompa költeményeiről írt bírálata. U. o. II. k., 291. l.

²² Az Aranyt nagyrabecsülő, de egyébként más utakon járó Reviczky gúnnyal adja az Arany-ellenesek szájába:

Csaba, Bolond Istók és a Toldi-hármas
Szenvedély-hiányos diákolvasmány az.

(Arany János.)

Szende Pál: A német szociáldemokrata párt adópolitikája.

A német szociáldemokrata párt 1914 augusztus 4-én megszavazta a háborús hiteleket. A párt többsége még ma is kitart ezen álláspontja mellett, de a háború példátlanul hosszú tartama folytán helyzete egyre nehezebbé válik. A német kormány tett ugyan engedményeket igen fontos kérdésekben a munkásságnak, de általános gazdasági politikája, az uralkodó osztályhoz való viszonya, a földbirtokkal és a banktőkével szemben való magatartása ugyanaz, mint háború előtt volt. A szociáldemokrata párt többsége, ha csak a kormánnyal a háború alatt kifejlődött egyetértést minden pillanatban felborítani nem akarja, kénytelen sok oly dolgot helyeselni, vagy legalább is hallgatással mellőzni, melyet a háború előtt a leghevesebben támadott volna. De kénytelen ezt azért is megtenni, mert máskülönbén a párt kivált kisebbsége, a *Szociáldemokrata munkaközösség* malmára hajtaná a vizet, melyet ez a szakítás, sőt a kiélesedett ellentét is teljes mértékben igazolna. Angliában és Franciaországban a munkáspártok a minisztériumban kaptak helyet s egyes kormányzati ágak szocialista vezetés alá kerültek. Ezzel a kifelé nagyon mutató eredménnyel szemben, mely a tömegek előtt elhomályosítja a gazdasági politika sikertelenségeit, a német többségi szocialisták legfeljebb arra hivatkozhatnak, hogy egyik vagy másik elvtársuk nézetét a hatósági testületeknél meghallgatják és nekik véleményező hatáskört juttatnak.

Legnehezebb volt a többségi párt helyzete az adópolitika kérdésében. Anglia a hadüzenet után azonnal felemelte az egyenes adókat, s az adókulcs felszámolása még ma sem ért véget. A háború költségeinek egy részét a felemelt adókból fedezik. Németországban az összes háborús kiadások fedezéséül a mai napig kizárólag a hadikölcsönök szolgálnak. Helfferich, aki a háború elején került a birodalom pénzügyminiszteri székébe, a háborús birodalmi egyenes adók behozatalára irányuló indítványokat oly fennhéjázóan és foghegyről utasította vissza, hogy még a polgári lapok, mint a *Berliner Tageblatt* és a *Frankfurter Zeitung* sem tudták felháborodásukat eltitkolni. A magyar sajtó Helfferichnek állandóan hozsannákat zengett, s úgy írt róla, mint a gondviselés kiválasztott küldöttjéről. Ezt a nagy rajongást megmagyarázza az, hogy Helfferich a legnagyobb német pénzintézet, a Deutsche Bank igazgatói” székéből került a kincstár államtitkári állásába. A mi lapjaink nagy része vallásos tisztelettel viseltetik minden bank igazgató szellemi képességei iránt. Részükre 20 millió alap-

tökénél a kiválóság kezdődik, 50 millió fölül már mindenki zseni. Hát még a Deutsche Bank igazgatója! Hiszen az alap-tőke fölül van a 200 millió márkán! Az igazság az, hogy Helfferich történelmi időkben lefolyt pénzügyminisztersége alatt egyetlen egy megváltó eszmét sem termelt, bankjegyekből és kölcsönkötvényekből gazdálkodott. Csak amidőn a deficit már a rendes költségvetésben is felülhaladta a félmilliárd márkát, 1916 tavaszán jött új adótörvényekkel. Betartotta a régi receptet. Felemelte a fogyasztási és forgalmi adókat. Az egyenes adókhoz hozzá nem nyúlt. Egyedül a hadinyereségadóval tért el a régi módszertől. De ezt már előbb életbeléptették semleges és ellenséges államok, úgy hogy ez sem kezdeményezés, hanem csak utánzás volt.

A helyzet nehézsége különösen azon párttagok írásain látszik meg, akiknek az a nem könnyű feladat jutott osztályrészül, hogy a sajtóban és a pártirodalomban a kisebbséggel szemben felvegyék a legélesebb harcot. Ezek közé tartozik Heinrich Cunow is.¹ Írásai tipikus szellemi megnyilvánulásai a többségi párt szélsőjobb szárnyának, s ezért fokozott figyelemre tarthatnak igényt. Régebben nem igen foglalkozott adópolitikai kérdésekkel és ez cikkein nagyon is meglátszik. Tudásának soványságát nagyképűséggel és a konkrét helyzettel összefüggésben nem lévő Marx- és Engels-idézetekkel igyekszik pótolni. Ő már jóelőre tudhatta azt, hogy Helfferichtől mily adóreformot lehet várni. Egészen bizonyos volt, hogy birodalmi egyenes adókat nem fog hozni. Ehelyett a forgalmi adók kerülnek sorra, mert ezek elsősorban a városi polgárságot, az ipart és kereskedelmet érik. Az állam hatásköre és beavatkozási joga a háború alatt nagyon megnövekedett, számos monopólium, amelyről a háború előtt álmodni sem lehetett, ma egy tollvonással létesíthető, technikai akadályja nincs. Cunow jól tudhatta, hogy a mai erőviszonyok mellett az adóreform csak ebben a körben mozoghat. Az adott helyzetben nem marad más hátra, mint a szükségből erényt csinálni, amin úgy sem lehet változtatni, azt elméleti követelménnyé felfűjni. A klasszikusokból megfelelő idézeteket találni igazán, nem nehéz feladat. Aki keres, mindig talál.

Az erfurti pártprogramon szerint el kell törölni a közvetett adókat és ezek helyébe a fokozatos vagyoni és jövedelmi adót kell tenni. Cunow kinyilatkoztatja, hogy *nem minden egyenes adó jó és nem minden közvetett adó rossz*. Ova inti a kisebbséget, hogy a programot túlzásba ne vigye és oly közvetett adót, mely a munkásságra nézve nem terhes, csak az elv kedvéért ellenezzon, viszont minden egyenes adót helyesljen csak azért, mert egyenes adó, még ha a munkásságnak nem is válik előnyére. Ez mind igaz, sőt több az igazságnál, — *közhely*. A magyar II. oszt. kereseti adó, melynek legkisebb tétele 1908 előtt 4 korona, legmagasabb tétele pedig 8 korona volt, rosszabb a dohányadónál, vagy a számlabélyegnél, pedig ezek közvetett adók. Csakhogy a rossz egyenes adók ma már minden kultúrállamban megszűntek vagy szűnőfélben vannak. Reájuk, mint példákra, már nem igen lehet hivatkozni,

¹ Heinrich Cunow: *Praktische Steuerpolitik oder Steuerdogmatik*. Berlin 1916.

Németországban a fogyasztási adók közül szeszadó, söradó, cukoradó, dohányadó, gyufaadó stb., szóval oly adók állanak fenn, melyek elsősorban a nagy tömegekre nehezdednek. Ezzel szemben a legtöbb német szövetséges államban alig van más egyenes adó, mint a jövedelmi és a vagyonadó. Ezek a legkisebb jövedelmeket és vagyonokat az adózás alól mentesítik s adókulcsuk fokozatosan emelkedik. A birodalom idáig két egyenes adót szedett: az örökségi adót és 1913-ban a rendkívüli hadiadót (*Wehrbeitrag*). Ezek elsősorban a nagyobb vagyonokra és jövedelmekre nehezdedtek. Volt idő Poroszországban, mikor az osztály- és fejadóból (*Klassensteuer*) eredő bevétel túlnyomó részét a szegény emberek szolgáltatták s a 3000 talléron felüli jövedelmek teljesen adómentesek voltak, volt idő, mikor Magyarországon egyenes adót csak a jobbság és a városi polgárság fizetett és a fogyasztási adókhoz a bécsi kormány főleg azért nyúlt, hogy ezzel a nemességet is közvetett úton adófizetésre kényszerítse. *Ma már ennek a nagyképű közhelynek semmi jelentősége nincs*, Németországra nézve pedig feltétlenül bizonyos, hogy a proletariátus szempontjából *minden egyenes adó jó és minden fogyasztási adó rossz*. Az egyenes adók tételeit a vagyonnal és a jövedelemnél arányba lehet állítani, a fogyasztási adóknál a fokozatos adóztatásnak technikai akadályai igen erősek. Amíg az áruelesztés hatóságok útján nem történik, igen nehéz lenne megvalósítani azt, hogy a gazdagabb ember magasabb sóadót, pálinkaadót vagy cukoradót fizessen, mint a szegény. Mint-hogy a gazdagok száma mindig csekélyebb, mint a szegényeké, a fogyasztási adók bármily fokozásából nem lehetne annyi bevétel-többletet elérni, mint az egyenes adók felemeléséből. Oly fogyasztási adó, mely csak a gazdagokat éri, kevés van, például a pezsgőadó. Ebből azonban a legmagasabb adótételek mellett is aránylag csekély összeg folyhat be, úgy hogy nagy pénzügyi reformok alkalmával szóba se jöhet.

Német statisztikusok adatai szerint² a fogyasztási adók a 800—1200 márka közötti jövedelemnek 4,4—6,3%-át, 4000 márka jövedelemnek 1,3—1,9%-át, 30.000 márkán felüli jövedelemnek csak 1%-át veszik igénybe, ellenben az egyenes adók a 800—1200 márka közötti jövedelemnek 3,8%-át, 30.000 márkán felül már 9%-át, s így tovább.

A közvetett adók alá tartoznak a *forgalmi adók* és *bélyegilletékek* is. Ezeknél a kérdés nem oly világos, mint a fogyasztási adóknál, éppen ezért Cunow nagyon beléjük kapaszkodik; amikor közvetett adókról szól, rendszerint a forgalmi adókat érti. Ezekről később szólunk.

Az egyenes adóknak oly mérvű felemelésére, mint Angliában, a német birodalmi gyűlésen ma még nem lehet többséget kapni. Ezt tudja jól Cunow. A politikai kényszerhelyzetre elméleti hímet akar varni, s ezért kijelenti, hogy az erfurti programúinak az a követelése, mely szerint az állami kiadásokat egyenes adókból kell fedezni, a tőke *felhalmozódását*; — *akkumulációját* — *meglássítja*, vagy pedig teljesen lehetet-

² Adolf Wagner — Hermann Deite: *Finanzwissenschaft*. III. rész, 2. kiadás, 1. könyv, 344.1. Berlin 1910. Gerloff számításai. Július Wolf. *Die Steuern in Deutschland*. Berlin und Leipzig 1912. 27. 1.

lenné teszi. Már pedig a kapitalisztikus gazdasági fejlődésnek egyik legfőbb emeltyűje a tőkének minél gyorsabb felhalmozódása, mert a felhalmozott tőkék a termelés további fokozására, a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem emelésére szolgálnak. A túlzott egyenes adók tehát a gazdasági fejlődést megállítják és ezért *a munkásosztályra is károsak*. Cunow állításának támogatására számos idézetet sorakoztat. Ezek az idézetek csupán annyit mondanak, hogy míg a jelenlegi gazdasági rendszer és politikai uralom fennáll, addig nem lehet arra gondolni, hogy az összes állami kiadásokat egyetlen egyenes adóból fedezzék, s szembeszállnak azok magatartásával, akik az egyetlen jövedelmi adón kívül minden más adót elutasítanak, bármennyire megfelel is ez az adónem a munkásság érdekeinek. Ezzel a dogmatikus vaskalapossággal szemben nagyon helyes volt a mai hatalmi megosztás kényszerítő voltára rámutatni.

Hogy a túlzott adóztatás a tőke jövedelmezőségét csökkenti és a felhalmozást lassítja, ez kétségtelenül igaz. De ha ezt az elvet következtésen tekintetbe akarnék venni, akkor a tőkét mindenféle adózás alól fel kellene menteni. Másrészt — s ez a döntő — *Németországban az egyenes adók még oly kevésbé varrnak kihasználva, eredményük annyira fokozható, és még oly messze vannak attól a határtól, ahol a tőkeakkumulációt meglassíthatják*, hogy most jóhiszeműen ezt a kérdést szóba hozni nem lehet. Németország már a háború előtt elmaradt Angliától az egyenes adó fokozása terén. A porosz jövedelmi adó legmagasabb kulcsa a pótlékokkal együtt 5% volt, az angol income tax-é 8,3%. Az angol örökségi adó 1912-ben 536 millió márkát hozott, a német birodalmi és az állami örökségi adók 1913-ban 70 millió koronát.³ Nem lehet állítani, hogy Angliában a jövedelmi és örökségi adó fokozása folytán a vállalkezési kedv megcsökkent, a gazdasági élet visszafejlődött, a munkásság sorsa megromlott volna. Sőt a betegség és aggkor elleni biztosítás költségeit Lloyd George a jövedelmi adó felemeléséből teremtette elő. A háború alatt a német szövetséges államok jövedelmi és vagyoni adóinak kulcsa legfeljebb 25—40%-kal emelkedett. Ezzel szemben Angliában a jövedelmi adóból eredő bevétel 1913—1916 között 44 millió £-ról 116 millió £-re emelkedett,⁴ s ma már megközelíti a 170 millió £-ot, a növekedés tehát 200—300%, a legmasrasabb jövedelmek adókulcsa 33%. Közvetlenül a háború kitörése előtt tartott előadást a német Flotta-Egyesületben. Julius Wolf, a nálunk minden ok nélkül nagy tekintélynek örvendő áltudós és háborús uszító, Anglia és Németország: adótartalékairól.⁵ Ebben az előadásban kimutatta, hogy Anglia már elérkezett ahhoz a határhoz, ahol az adóterhet már tovább nem emelheti, míg Németországban úgyszólván szabad az út. Az angol kormány, mint a fentebbi számokból látszik, nem befolyásoltatta magát Wolf úr véleményétől, a

³ *Statistical Abstract for the United Kingdom*. 1912. 9. 1. — *Stat. Jahrbuch für das deutsche Reich*. 1915. 348—358. 1.

⁴ *Daily Mail Yearbook* 1916. 248—249. 1.

⁵ *Die Steuerreserven in England und Deutschland*. Finanzwirtschaftliche Zeitfragen. 18. Heft. Stuttgart 1911

német birodalmi kormány pedig nem vette igénybe a részére kínálkozó lehetőséget. 1913-ban a Németbirodalom és a szövetséges államok egyenes adókból 943 millió márkát vettek be, Anglia már 1912-ben 1450 millió márkát. Hogy az arány azóta még jobban eltolódott, a fentiekből kitűnik. Mindaddig, amíg a német egyenes adók az angol jövedelmi és örökségi adók határát el nem érik, az akkumuláció meglassításáról és a munkásosztály károsításáról beszélni üres fecsegés.

A tudományos szocializmus azt tanítja, hogy a társadalmi fejlődés törvényszerű folyamat, melyet a termelési szervezetben rejlő erők irányítanak. Ezt a fejlődési folyamatot politikai cselekvéssel és gazdasági mozgalommal lehet lassítani vagy gyorsítani, de feltartóztatni és megváltoztatni nem lehet. Ez a szigorúan tudományos elv igen könnyen használható fel arra, hogy bármily opportunistá, sőt haladásellenes álláspontot meg lehessen vele indokolni. Nincs oly a nagybirtok, az ipari és banktőke ellen irányuló rendszabály, melyet ez elv alapján helyteleníteni ne lehetne. Csak azt kell mondani: a kollektivistá társadalmi rend megszületésének a kapitalisztikus gazdasági szervezet tökéletes kifejlődése a szükségszerű előfeltétele. Minden oly rendszabály, mely a kapitalizmus kifejlődését gátolja, megnehezíti a kollektív gazdasági szervezet létrejöttét, s ezért káros a munkásságra. Helfferich csakugyan ezt az érvet használta, midőn a szocialista szónokkal szemben 1916 március 22-én kijelentette, hogy az egyenes adók túlfokozása a tőke felhalmozását lassítja, és így a munkásságra nézve is káros. Ugyanígy nyilatkozott v. Heydebrand a konzervatívok vezére.⁶ Ezt mondta a részvénytársulati adóról folytatott vita során két ízben Teleszky János pénzügyminiszter is. Ezen az állásponton van Karl Renner is.⁷ E szemle hasábjain⁸ már egy ízben kifejtettük, hogy Renner kiváló elméjű politikus és elsőrangú író, de politikai és gazdasági kérdésekben oly opportunizmust tanúsít, hogy ez nemcsak szocialistához, de még polgári demokratához képest is túlságosan sok. A marxi zsargont oly ügyességgel alkalmazza, hogy nemcsak járatlanok, hanem még tapasztalt szocialisták is nehezen veszik észre, hogy ami az ő szájában társadalomtudományi kinyilatkozásként jelenik meg, az tulajdonképpen a sajátos és bonyolult osztrák politikai viszonyok szülte gyakorlati megoldás.

A tőkefelhalmozódást nemcsak a magas adó akadályozza, hanem minden oly rendszabály, amely a tőkée profitját és többletértékét (*Mehrwert*) csökkenti, tehát minden hathatós szociálpolitikai reform és munkabéremelés is. Joggal állíthatja a *Leipziger Volkszeitung*, hogy aki az egyenes adóktól a tőkefelhalmozódás szabadságát félti, az a szakszervezeti mozgalommal szemben is állást foglal, mert a szervezkedésnek az a legfőbb célja, hogy a bért a *Mehrwert* rovására növelje. Cunow ezt az érvet nem tudja megcáfolni, s azzal a

⁶ Gustav Hoch: *Neue Steuern während des Krieges*, Berlin 1916. 15—16. 1.

⁷ Idézi Cunow. 39. 1.

⁸ *Gross-Österreich és a magyar proletariátus. Huszadik Század* 1907 XVI. k. 931—49, 1041—52. 1.

megjegyzéssel könnyít magán, hogy a *Leipziger Volkszeitung* okoskodása „*urkomisch*” (40. 1.).

Az a felfogás, hogy az akkumuláció gyorsítása a gazdasági fejlődés érdekében szükséges, még abból az időből származik, amikor joggal lehetett azt hinni, hogy a Marx megrajzolta kapitalisztikus fejlődés rövid időn belül tetőpontra jut és a rendszer megdől. Azóta kitűnt, hogy ez rövid időn belül be nem következhetik. Ezért a tőkefelhalmozódás gyorsítása jna már nem egy megváltó gazdasági rend reménybeli előfeltétele, s ha ez csak a munkásság rovására történhetik, nem is kívánatos. A tapasztalat azt mutatja, hogy az akkumulált tőke, amely a hazai termelésben elég nyereséges elhelyezést nem talált, a külállamokba vándorolt. A tőkeexport magával vonta a nemzetek gyarmatpolitikai versengését, a fegyverkezést, nemzetközi feszültséget és végül a világháborút. Ha a különböző törvényhozások a tőke túlságos felhalmozódását szociálpolitikai és gazdasági rendszabályokkal kissé megakadályozták volna, ez a világháború nem tört volna ki. A háború utáni tőkefelhalmozódás menete lassabbá fog válni a háború pénzügyi terheinek nyomása alatt, s az akkumuláció gyorsításának jelszava még jobban veszít jelentőségéből.

Az akkumuláció meglassulásának rémét tehát még igen korai a falra festeni. Cunow egyik későbbi cikkében, támadások ellen védekezve, kénytelen beismerni, hogy a jövedelmi és vagyoni adók terhe még távol áll attól a határtól, ahol ez a hatás bekövetkezhetik, sőt tiltakozik az ellen, mintha ő ilyesmit mondott volna. De ha ez igaz, mi célja van ennek a szélmalomharcnak? Mióta lett szocialista író feladata, hogy az egyenes adók emelése miatt félreverje a harangokat, mikor maga is beismeri, hogy az egyenes adóteher még nem érte el a telítési pontot. Angliában ma az egyenes adóteher — a hadinyereségadót nem is számítva — 2—3 milliárd márkával nagyobb, mint Németországban, s az angol nemzeti vagyon és jövedelem nem nagyobb, mint a német. És mégse hatolt el hozzánk oly angol szocialistának híre, aki az angol kapitalizmus jövőjéért remegne. Az is egészen bizonyos, hogy az óriási adóteher dacára Anglia nyakig úszik a háborús konjunktúra áldásaiban. Ha Németország 2 milliárd márka többletet akarna egyenes adókból beszedni, a meglevő adókat 200%-kal kellene felemelni, s még akkor is sokkal kisebb lenne az adóteher, mint Angliában. Semmi kétség, hogy a német gazdasági élet ezt az adóterhet éppenúgy kibírná, mint az angol közgazdaság.

A közvetett adók közé a *forgalmi adók* és a *bélyegilletékek* is tartoznak. Ezekre nézve nem oly világos az, hogy a közvetett adó rosszabb az egyenes adónál — mint a fogyasztási adók tekintetében. Ezért közelebbről meg kell vizsgálni a kérdést, hogy egynémely egyenes adó nem károsabb-e demokratikus szempontból, mint a forgalmi adók?

Németországban jelenleg a következő forgalmi adók vannak érvényben: váltóbélyeg, a vasúti és hajózási menetjegyekre és fuvarlevelekre kirótt illeték, (csekkbélyeg, részvénykibocsátási és osztalékilleték, kötjegyek, társasági és biztosítási szerződések illetéke stb. Ezek többsége a termelési

és a forgalmi folyamatot terheli és azok költségeit szaporítja.

A vitát az dönti el, hogy *át lehet-e a forgalmi adókat hátrítani?* Ha igen, akkor ezek szintén *fogyasztási adók*, mert a fogyasztást drágítják meg, az áru, vagy szolgáltatás árát a forgalmi adó összegével növelik. Ha nem lehet azokat áthárítani, akkor hatásuk ugyanaz, mint az *egyenes adóké*. Harmadik lehetőség nincs.

Az adóáthárítás elsősorban *hatalmi* kérdés. Mindig a szóbanforgó társadalmi osztály és foglalkozási ág gazdasági súlyától és politikai befolyásától függ, hogy áthárítja-e az általa fizetett adót és mily mértékben. Cunow azt mondja, hogy gyakran az egyenes adókat könnyebb áthárítani, mint a forgalmi adókat. A bizonyítással adós marad. Azzal érvel, hogy az árak függenek az általános gazdasági helyzettől és a világpiaci áráktól. Áremelkedő irányzat idején minden adó áthárítható, árhanyatlás idején semmi sem, vagy csak kevés. Ez igaz, de ez a bölcsesség az egyenes adókra is áll. Említ egy példát, a hajófuvarlevelekre rótt bélyeget, amelyet rendszerint nehéz a szállító félre áthárítani. Ez a példa nem minden célzatosság nélkül való, mert azon kevés esetek közé tartozik, amikor a szállítási díjakat a nemzetközi versenyviszonyok határozzák meg. A legtöbb árunál a vámvédelem, a vasúti tarifa-politika és kartellszervezkedés kizárják a nemzetközi piac árainak befolyását s lehetővé teszik minden adószolgáltatás áthárítását. Sőt a nemzetközi hajózási kartellek idején a tengeri fuvarlevelek bélyegilletéke is teljes biztonsággal áthárítható. Ha az adóáthárítás tisztán a gazdasági konjunktúráról és a piaci áralakulástól függ, akkor hanyatló árirányzat idején a cukoradót a répatermelők és cukorgyárosok, a szesz- és söradót pedig a szesz- és sörgyárosok és nem a fogyasztók viselnek. Ezt pedig igazán nem lehet állítani.

A forgalmi adók áthárítása azért is könnyebb, mint az egyenes adóké, mert nagyobb rá a lehetőség és több a pszichikai hajlandóság. Az egyenes adó nem tartozik a szorosan vett üzleti költségek közé, a termelő és az eladó egyéb jövedelmeik és vagyontárgyaik után is fizetnek adót. A forgalmi adók azonban az egyes üzleti cselekményekkel a legszorosabb összefüggésben állnak és a tulajdonképeni üzleti költségekhez számíthatók. Az eladó a vételárhoz rendszerint hozzászámítja a konkrét ügyletre vonatkozó váltóbélyegét, a fuvarlevél bélyegét, valamint a számlabélyegilletéket stb. és úgy az eladó, mint a vevő ezt rendszerint természetesnek, a forgalmi szokásokkal megegyezőnek találják. A kereskedelmi szokások szerint az árban a vasúti szállítás költségei — hacsak: a felek külön ki nem kötötték — benn nem foglaltnak. Ugyanez vonatkozik a vételi ügylettel kapcsolatos illetékekre is. Az eladó árjegyzékében vagy ajánlatában meghatározza az árakat. Ha a vevő nincs kényszerhelyzetben, nem fog beleegyezni abba, hogy az eladó a teljesítésig az árat felemelje, csak azért, mert az ő jövedelmi vagy vagyoni adóját is időközben magasabbra emelték. De ha a számlabélyeg közben magasabb lett, és azt az eddigi üzleti összeköttetésben mindig a vevő viselte, nem fog az ellen kifogást emelni, ha az eladó a számlában a magasabb bélyeget is felszámítja. Kölcsönös egyetértés uralkodik a forgalmi láncolatban résztvevő felek között, hogy a

felmerülő összes költségeket az utolsó láncszemre, a fogyasztóra kell hárítani. A német birodalmi gyűlésen a szociáldemokrata párt kérdést intézett Helfferich államtitkárhoz, hogy nem fognak-e a tervezett forgalmi adók áthárítás folytán fogyasztási adóvá válni. Helfferich kifejezetten beismerte, hogy az áthárításnak semmi akadálya nincs. A szociáldemokrata párt többsége is a legmerevebben állást foglalt az új forgalmi adók ellen, azzal az indokolással, hogy ezek az adók a fogyasztókat érik. Mint jellemző bizonyítékot felemlítjük még, hogy egyes kereskedelmi és ipari érdekképviseltek mozgalmat indítottak, hogy az áruforgalmi bélyeget (*Warenumsatzstempel*, — a mi számlabélyegünknek felel meg, de a forgalom összege után egyszerre fizetendő) — a kereskedők és iparosok hazafias okokból ne hárítsák át vevőikre. Ha az áthárítás oly nehéz volna, erre a mozgalomra nem lenne szükség.

Minden országban azt látjuk, hogy a konzervatív pártok az egyenes adókat körömszakadásig ellenzik és inkább a forgalmi adókat szaporítják. Csak a szocialista, és munkáspártok nyomása tud ellenkező hatást elérni. Németországban a kereskedelmi és ipari tőke képviselői a nemzeti liberális párt és a haladó néppárt. Ezek — bár programjukban a birodalmi egyenes adók is szerepelnek — később, miután a kormány az adójavaslatokat előterjesztette, a konzervatívokkal és a centrummal mégis kompromisszumot kötöttek, a hadinyereség-adón kívül minden más egyenes adóról lemondtak, ellenben az új forgalmi adókat elfogadták. Ezek valószínűleg tisztában vannak saját érdekeikkel és tudják, melyik adó veszedelmesebb rájuk nézve, melyik áthárítható és melyik nem. Lehet, hogy mindezek a pártok és osztályok nincsenek együttvéve oly okosak, mint Cunow és idáig mindig a saját érdekeik ellen dolgoztak. Csak az a baj, hogy Cunow adócikkei nem jutnak el közibük, vagy nem olvassák el elég figyelemmel és — sajnos — így még hosszú időn át fognak ily „öngyilkos” politikát űzni és egyenes adók helyett a forgalmi adókat szaporítani.

Cunow megvizsgálja, melyek azok a társadalmi osztályok, amelyek az egyenes adókat nehezen háríthatják át. Ezek között első helyen állanak a tisztviselők és a munkások. Ez is igaz. De viszont minden, az utolsó évtizedben megalkotott komoly egyenes adóreform a munkásokat részben vagy egészben kivette a jövedelmi adó alól s adóterhőket folyton csökkenti. A vagyondó reájok csak kivételesen terjed ki. Ha Cunow azt mondja, hogy az alacsony jövedelmekre kiterjedő jövedelmi adó károsabb, mint sok forgalmi adó, ez is igaz, de az érvelés teljesen rosszhiszemű, mert még Németországban sincs arról szó, hogy az alacsonyabb jövedelmeket, amelyek most adómentesek, jövedelmi adó alá kell venni.

Legmulatságosabb azonban fejtegetésének az a része, ahol arról szól, mily szomorú helyzetben van az a tőkés, aki vagyonának kamataiból él. Mi lesz ezzel, ha egyenes adóját felemelik? Az adótöbbletet vagy eddigi megtakarításainak rovására fizeti ki, tehát kevesebb pénzt tesz be a bankba, a bankok kevesebb pénzt bocsáthatnak a termelés rendelkezésére, a tőke felhalmozódása megcsökken, az ipar és kereske-

delem fejlődése megáll. Ha pedig a tőkés inkább luxusfogyasztását kénytelen csökkenteni, akkor kevesebbet fogyaszt, minek folytán az illető iparágban a termelés csökken, elbocsátják a munkásokat, vagy leszállítják a béreket. A helyzet tehát teljesen reménytelen. A tőkés jövedelme szentség, amelyet egyenes adókkal érinteni nem lehet. De ami a tőkésre vonatkozik, az áll minden mezőgazdára, gyárosra és kereskedőre, a tőkefelhalmozódást, náluk sem szabad lassítani, a luxuskiadásokat ezeknél sem szabad megszorítani, mert akkor is beáll a katasztrófa. Szóval mi a legjobb adópolitika a munkásság érdekében? Az, ha a felemelt adók terhét egyedül a munkásosztály viseli, mert akkor a *szent* tőkefelhalmozódást semmi baj nem érheti.

A tárgyismeret teljes hiányára vall Cunow részéről, amikor azt hiszi, hogy a forgalmi adók a tőkésnek jövedelmét nem érintik. Úgy Németországban, mint Magyarországon a részvénytulajdonosok után illeték fizetendő. Ha ezt felemelik, csökken a tőkés jövedelme. Az osztalékról nyugtát kell kiállítania. A nyugtából emelése a tőkés jövedelmét csökkenti. A tőkés árut vásárol, s a számla- vagy áruforgalmi bélyeget ezután neki kell fizetnie. Felemelik a vasúti szállítási illetéket, a tőkés drágábban utazik.

Eppen oly téves állítás, hogy a forgalmi adók a munkásokat és a hivatalnokokat nem érdeklik. Azt mondja, hogy a munkásnak, aki legfeljebb egyszer egy évben utazik nyaralásra, a vasúti jegyek bélyegilletékének felemelése nem fontos szempont. Magyarországon például minden vasúti jegy árába, sőt a közúti jegyek árába is bele van számítva a forgalmi illeték. Németországban egyelőre a IV. osztályú és a 60 pfennignél olcsóbb vasúti jegyek az illeték alól mentesek, de minden munkás, aki 60 pfennignél nagyobb viteldíjat fizet, már adó alá kerül. A többi forgalmi adók őt közvetlenül érdeklik, mert ha azokat át lehet hárítani, az adóterhet mindig a munkás, mint gazdaságilag gyengébb fél viseli.

Ha tényleg igaz volna, hogy a termelő és kereskedő nem tudja a forgalmi adót áthárítani, akkor annak hatása ugyanaz, mint az át nem hárított egyenes adóé. Helyesebb tehát mindjárt a közvetlen, utat választani, annál is inkább, mert a *forgalmi adóknál a fokozatosság elvének nehezebb érvényt szerezni, mint az egyenes adóknál*. A számla- és csekkbélyeg, a fuvarlevelekért és menetjegyek után fizetett illeték kulcsa, igen kevésbé alkalmazkodhatik az illetéket lerovó fél vagyoni és jövedelmi viszonyaihoz, a jövedelmi és vagyonadó kulcsa ellenben minden nehézség nélkül.

Cunow magja is elismeri, hogy az át nem hárítható forgalmi adók a forgalmi folyamat költségeit (*die Kosten des Zirkulationsprozesses*) növelik. Ez pedig annyit jelent hogy ezáltal csökken a tőkés profitja és lassúbbá, válik a tőke akkumulációja.

A háború befejezése után minden állam költségvetése óriási mértékben meg fog duzzadni. A többletkiadásokat Cunow szerint az egyenes és közvetett adók emelésével nem lehet fedezni és ezért új jövedelmi forrásokra, nagy monopóliumok megteremtésére van szükség. Az államnak reá kell

tenni a kezét azokra a nyereségekre, amelyeket eddig a gyárosok, nagy- és kiskereskedők élveztek. Cunow elsősorban a szénmonopóliumra gondol és idevonatkozó fejtegetései megvilágítják, miképpen véli ő a pénzügyi reformot megvalósítani. Az állam mindenekelőtt lefoglalja a maga részére azokat a széntelepeket, amelyeket eddig még ki nem használtak, s értők mérsékelt kisajátítási összeget fizet. Az összes bányavállalatokat állami ellenőrzés alá helyezi és kényszerszindikátusokban egyesíti. A bányatermékek eladását szintén az állam eszközi és a bányavállalatok által beszállított szén fejében nekik az utolsó tíz év átlagának megfelelő árat üzet, ami a vállalatok mérsékelt jövedelmezőségét biztosítja. Szóval, még ebben az egy esetben is nem gyökeres reformra gondol, hanem csupán félrendszebályokra. Az állam csak a kereskedelmi monopóliumot tartja fenn magának és a termelésből eredő haszonról a bányavállalatok javára lemond. Cunow ugyan hozzáteszi, hogy a szénmonopóliumot lehet úgy is megvalósítani, hogy az állam a bányákat egyszerre vagy megfelelő sorrendben kisajátítja, de ezzel a megoldással tovább egyáltalában nem foglalkozik.

Ha igaz az a tétel, hogy minden erősebb adóemelés csökkenti a tőkék felhalmozódását, ez monopóliumokra is vonatkozik. Mihelyt az; állam az eladási haszon egy részét magához vonja, és nem engedi meg, hogy a bányavállalatok a konjunktúrát teljes mértékben kihasználják, ezáltal azok profitját csökkenti és az akkumulációt lassítja. Ha pedig az állam egyes iparágakat teljesen kisajátít, akkor azokban a magántőke nyereséget és többletértéket nem termelhet, ami szintén szűkebb körre szorítja a tőkefelhalmozás lehetőségét. Cunow azt mondja, hogy a túlságos egyenes adók a gazdasági fejlődést feltartóztatják, ellenben az államosítás ezt nem idézi feltétlenül elő, mert hiszen semmi ok sincs arra, hogy az állam a monopolizált iparágban, például a széntermelést ne fokozza. A tapasztalat szerint az eddigi legsúlyosabb egyenes adók sem gátolták meg a magán termelés fejlődését. A monopólium ellenben a létalapot veszi el tőle. Az az ellenvetés pedig, hogy az államnak módjában van a többletjövedelemből a termelést fejleszteni, az egyenes adókra nézve is érvényel bír. Cunow rá is jön erre az igazságra, hogy a tőkés profitja az államosítás útján nem párolog el a levegőbe, hanem az állam pénztárába folyik, amely azokat hasznos célokra is fordíthatja. Nem tudjuk ezt a szellemes különbséget megérteni. Az egyenes adókból befolyt jövedelmet nem fordíthatja az állam produktív célokra, a monopóliumokból befolyókat pedig igen! Vagy talán az állampénztárban különbséget tesznek oly bankjegy között, mely széneladásból, avagy jövedelmi adó fejében fizetett be, és az utóbbit produktív célokra nem lehet kiadni? A rosszhiszeműségnek koronáját a saját érvelésére a következőkben teszi fel. Ha mindegy az — mondja —, hogy az állam honnan szerzi jövedelmét, ha mindegy az, hogy a tőkések profitját adóztatja meg, vagy pedig a termelési eszközöket sajátítja ki, akkor ez a legerősebb érv a termelési eszközök államosítása ellen, akkor erre nincs szükség és a pártprogramból az idevonatkozó pontot ki kell törölni. (44. 1.) A szociáldemokrata párt a termelési eszközök államosítását nem adópolitikai

célokból tartja kívánatosnak, hanem a gazdasági és politikai uralom elnyerése, a kollektív termelési rend megteremtése miatt. Amíg ez a cél el nem érhető, szociálpolitikai okokból, a munkások sorsának javítása végett kívánja az államosítást.

Már előzőleg említettük, hogy mai szemmel nézve a dolgot, a gyors akkumuláció már nem oly jelentős előfeltétele a gazdasági fejlődésnek, mint ahogy azt Marx és Engels hitték. A háború tapasztalatai beigazolták, hogy a mai gazdasági rend legnagyobb baja a *termelés anarchiája*, az, hogy a javak termelése minden átgondolt rendszer, előzetes terv és költségkímélés nélkül történik. A magángazdasági elv uralma folytán mindenki annyit termelhet, amennyit anyagi eszközei megengednek, tekintet nélkül arra, hogy a szükségletet a meglévő vállalatok kielégítik-e és hogy a termelt áruk elsőrendű, vagy luxus szükségleteket elégítenek-e ki. A német birodalomban a polgári segédszolgálatról szóló törvény széleskörű felhatalmazásai alapján rendszert akarnak hozni a termelés szervezetébe. Például valamely városban 5—6 malom dolgozik, de a szükséglet kielégítésére két malomnak termelése teljesen elegendő. A malmok egymással kartellben vannak, és az egyensúlyt úgy állítják helyre, hogy a hét néhány napján minden malom szünetel. Ha az őrlést két malomba koncentrálják, ez a termelési költségeket óriási mérvben csökkentené és a felszabaduló munkaerőket más vállalatokban lehet elhelyezni. A *Kettenhandel* teljes megszorításával is igyekeznek majd a közvetítés felesleges láncszemeit kikapcsolni és ezzel az áruk lényeges olcsóbbodását elérni. Azok az előnyök, melyek a közre ebből haramiának, Mérnek azzal a hátránnyal, amely a profitcsökkentés és az akkumuláció lassulása folytán áll elő. Mindaddig, amíg az akkumulált tőkék felhasználását nem az összesség érdekei irányítják, addig a tőkefelhalmozódás csökkenése nem is káros. *A termelés helyes szervezése legyen a jelszó és ne az akkumuláció gyorsítása.* Igen helyesen mutat rá a Hoch birodalmi gyűlési képviselő,⁹ aki szintén a többségi pártnak tagja, hogy a termelés nem elsősorban tőkekérdés, nem az a döntő szempont, hogy mily nagy a nyers- és segédanyagokból, a munkaeszközökből álló vagyon, hanem hogy mily fokon áll a munkásság testi, szellemi és erkölcsi fejlődése. Ő nem fél a tőkefelhalmozódás meglágyulásától és kijelenti, hogy a legmagasabb jövedelmi adók sem ártanak annyira a termelésnek, mint az oly adónemek, melyek a munkásság megélhetését nehezítik meg.

Az állami monopólium, mint bevételi forrás, csak úgy juttathat a kincstár részére nagyobb jövedelmet, ha az egyed-árusági cikkek árát az állam rendkívül felemeli. A magyar sójövédék 400%-os, a dohány jövédék 150%-os haszonnal dolgozik. Cunow is elismeri, hogy ez be fog következni, de azzal nyugszik bele a dologba, hogy ha már áremelésnek kell jönni, akkor hát inkább élvezze azt az állam, mint a magántőkések. Ha azonban az államnak megvan az az ereje, hogy az ártöbbletet a saját részére foglalja le, akkor azt is megteheti, hogy az áremelést teljesen megakadályozza és a fogyasztás megdrá-

⁹Id. m. 20. 1.

gitásából nemcsak a magántőkéknek nem enged hasznot húzni, de saját maga is tartózkodik ettől.

Steinmann-Bucher a német nemzeti vagyonról írt könyvében¹⁰ azt a tételt állítja fel, hogy a háború egyenlő a gazdagodás emelkedésével, a német nemzeti vagyon a háború alatt és annak folytán jelentékenyen emelkedett és valóságos dicsőhimnuszt zeng a mai magas árak nemzetfejlesztő hatásáról. Ő szintén a monopóliumok híve és azt ajánlja, hogy az állam szállítsa le a háború után a mai magas árakat, de a békeárakhoz többé ne térjen vissza és a két ár között meglévő *Spannung*-ot használja fel jövedelme gyarapítására.

Alig képzelhető kínosabb kiábrándulás, mint amely a szociáldemokrata párt többségét a háborús adójavaslatok előterjesztésével 1916 tavaszán érte. Ez a kiábrándulás a legélénkebben tükröződik vissza a többséghez tartozó két birodalmi gyűlési képviselőnek, Gustav Hochnak és Wilhelm Keilnak írásaiban.¹¹

Helfferrich öt adó javaslatot terjesztett a birodalmi gyűlés elé. Egy javaslat fogyasztási adót emelt, három a forgalmi adókat és csak egyetlenegy hozott köz ülök egyenes adót.

Az egyik javaslat felemelte a *dohány* vámját 50—100%-kal, a dohány termelési adót körülbelül 25%-kal, a cigarettára háborús adóptlékot léptetett életbe, úgy hogy az adóemelés éppen azoknál a cigarettafajtáknál tesz ki 100%-ot, amelyek a legáltalánosabb fogyasztás tárgyai. A dohányadók felemeléséből a kormány 160 millió márka többletet várt, a *posta- és távírdadójak felemeléséből* pedig 200 millió márkát. Az emelés mérve átlagban 50% körül mozgott, sok tételnél azonban a 100%-ot is meghaladta. A portóemelés a várost sújtotta a faluval szemben, melynek lakossága sokkal kevesebbet veszi a postát igénybe. Minél magasabb a munkásság szellemi színvonala, annál érzékenyebben érinti az ily díjemelés, de különösen erősen károsítja ez a szakszervezeteket, melyek óriási levelezést bonyolítanak le. Az új adók közül a forgalmi adók csoportjába tartoztak még a *szállítási okmányokra rótt bélyegilleték* és *nyugtabélyeg*. Úgy a javaslatok indokolása, mint hivatalos kormánynyilatkozatok elismerték, hogy ezek az illetékek a vevőkre, a fogyasztókra a legnagyobb könnyebbséggel átháríthatók. A háború alatt és utána mindaddig, amíg a teljes vagy részleges áruhiány miatt a fogyasztó a termelőnek, a vevő az eladónak teljesen ki van szolgáltatva, minden forgalmi adó, illeték és bélyeg áthárítható és így fogyasztási adóvá válik.

A kormányjavaslatok egyetlen egyenes adót hoztak, a *hadinyereségadót*. Az adó nem a tulajdonképeni háborús többletjövedelmet sújtotta, hanem a háború folyama alatt elért vagyonszaporulatot. A jövedelemszaporulatot könnyű megállapítani, a vagyont már sokkal nehezebb, különösen akkor, ha a vagyontárgyak forgalomba nem kerülnek. Az agráriusok

¹⁰ Arnold Steinmann-Bucher: *Deutschlands Volksvermögen im Krieg*. Finanzwirtschaftliche Zeitfragen. 24. Heft. Stuttgart, 1916.

¹¹ Wilhelm Keil: *Die ersten Kriegssteuern und die Sozialdemokratie*. Berlin, 1916.

könnyen kihúzzhatják magukat az adó alól. A jövedelemtöbblet a javaslat szerint csak akkor esik adó alá, ha már vagyonszaporulattá alakult át.

Helyesen jegyezte meg a *Frankfurter Zeitung*,¹² hogy ezek az új adónemek elsősorban a várost, az ipart és kereskedelmet terhelik és hogy az adózóképesség szerinti adóztatáshoz semmi közük nincs. Igen helyesen mutatott rá arra is, hogy *békeidőben a javaslatoknak nemcsak elfogadása, hanem még előterjesztése is lehetetlen lett volna*. Valóban így is van. Nemcsak a cenzúra, a gyülekezési szabadság felfüggesztése és a népies agitáció megszorítása okozta azt, hogy a birodalmi kormány ily javaslatokat terjesztett elő, de a német szociáldemokrata párt többségének magatartása is. A kormány joggal bízhatott abban, hogy a párt nem mondja fel emiatt a barátságot és komoly eszközhöz a javaslatok megbuktatása végett nyúlni nem fog.

A szociáldemokrata párt mindent megtett, hogy a javaslatokat megjavítsa. Cunow és mások fennhangon hirdették, hogy az adókérdések feletti döntést nem lehet a polgári pártoknak átengedni, és hogy valóságos ostobaságot követne el a párt, ha a kisebbség taktikáját utánozná és az összes javaslatok ellen állást foglalna. *Keine Ausschaltung*, — kiáltották. A szociáldemokrata párt elárulná a munkásság érdekeit, ha nem igyekezne az adótárgyalásokban résztvenni és a javaslatok intézkedéseit megjavítani.

A párt először az örökségi adónak kiterjesztését és nagymérvű felemelését indítványozta. Indítványait elvetették. Ugyanígy jártak azok a javaslatok, melyek a meglévő örökségi adó tételeinek fokozására irányultak. Indítványozták az 1913-ban beszedett rendkívüli hadiadó (*Wehrbeitrag*) újabb kivetését. Ezt is elvetették. A hadinyereségadón annyiban történt változás, hogy hadiadónak nevezték el, s nemcsak a vagyonszaporulat adóköteles, de egyúttal minden vagyon, amely a háború alatt értékében 10%-nál kevesebbel csökkent, 1%-os adót köteles fizetni. A részvénytársaságok adókulcsát felemelték, persze nem oly arányban, mint a szociáldemokrata párt kívánta. A posta megdrágítása ellen a párt a legerélyesebben állást foglalt, eredmény nélkül. A fuvarlevélbélyeget és nyugtabélyeget Cunow csábszavai dacára a párt a leghevesebben ellenezte, abból az indokból, hogy ezek a fogyasztókra átháríthatók. Az áthárítás legfeljebb csak a legkisebb termelőknél és kereskedőknél fog nehézséggel járni, ami a tőkeerős vállalatok túlsúlyát fokozza és a versenyzők körének megszorításával a piac feletti uralmukat teljessé teszi. Attól is félték, hogy a számlabélyegek terhét, mely a birodalmi gyűlés tárgyalása alatt az áruforgalomra rótt illetékké (*Warenumsatzstempel*) és így valójában egyenes adóvá alakult át, éppen azok a legkisebb üzletek fogják megsínyleni, mezeknek tulajdonosai a lövészárkokban küzdenek és üzleteiket a családtagok vezetik. A szociáldemokrata párt akciójának teljes sikertelensége folytán másképen nem tudott magán könnyíteni, minthogy a hadiadó kivételével az összes adójavaslatokat elvetette és a rendes költségvetés ellen szavazott. Beállt tehát az a ferde helyzet,

¹² Idézve Keil, 17. 1.

hogy a párt többsége megszavazta azokat a hiteleket, melyek a háború folytatására szükségesek, ellenben elvetette a renden költségvetést, amelyben a közigazgatás, közoktatás, szociálpolitika, földművelés, ipar és kereskedelem érdekében történő kiadások foglaltatnak.

A kudarc, amely a szociáldemokrata párt többségének magatartása, folytán Cunowot és a párt jobbszárnyán álló elemeket érte, igen súlyos volt Ezek váltig azt, prédikálták, hogy a szociáldemokrata párt ne kapcsolja ki magát a gyakorlati politikából és ne károsítsa meg a munkásságot merev dogmatikus állásfoglalással. A párt valóban mindent megtett, amit a réalpolitika csak kívánhat, és még sem ért el semmi eredményt. Hiába fuvolázott Cunow, hogy milyen jók is azok a forgalmi adók és mennyire káros az a munkásosztályra, ha a tőkésék egyenes adóját túlságosan felemelik. A szociáldemokrata párt mégis elvetette a forgalmi adókat, mert lehetetlen volt be nem látnia, hogy azokat áthárítás folytán a munkásság fogja viselni. A párt mégis követelte a hadinyereség-adónak oly emelését, amely a nyereség túlnyomó részét az államnak juttatja és az örökségi adót az örökrész értékének 75%-áig akarta fokozni, ami csökkentette volna az akkumulációt.

De a szociáldemokrata párt kudarca is letagadhatatlan volt. Hiába tüntette ki magát hazafias magaviseletével, hiába ragaszkodott az 1914 augusztus 4-én létrejött pártközi egységhez, hiába szavazta meg a hadihiteleket és közösi tette ki magából a párt kisebbségét, érdemei nem lelték méltánylásra, az osztályérdekek kielégítése előbbre való volt. Hoch és Keil is azzal könnyítenek a lelkükön, hogy mint Cunow. Ők is a kisebbséget gáncsolják, mely ellene szavazott minden adójavaslatnak, így természetesen a hadiadót is elvetette, pedig csak a vagyonosabb elemeket éri. Ők is azt mondják, hogy ily magatartással a pártnak minden politikai jelentősége megszűnik, ezzel saját magát kapcsolja ki a gyakorlati politikából. De ha egy párt opportunistá magatartása dacára sem tud semmi eredményt elérni, akkor nemcsak méltóságosabb, hanem okosabb is az elvi állásponton megmaradni. A német szociáldemokráciának nagy sikerei rendszerint nem azokban az eredményekben rejlettek, amelyeket olyképen ért el, hogy a politikában az alkudozások terére lépett, hanem abban az óriási negatív súlyban, amit fenyegető fejlődése jelentett. A polgári pártok és a kormányok minden elhatározásuknál abból indultak ki, hogy vajjon ezt a szociáldemokrata párt nem fogja-e ellenök kihasználhatni és nem fogja-e ez az intézkedés a szocialista szavazatok számát szaporítani. Az 1913. évi *Wehrbeitrag*, mely 1 milliárd márka egyenes adót rótt a vagyonos elemekre, annak volt köszönhető, hogy a szociáldemokrata párt az előző évben 4½ millió szavazatot kapott, s attól kellett félni, hogy ha a fegyverkezés terhét egészen a tömegekre hárítják, akkor a legközelebbi választáson többségre jut. Ha Scheidemann már akkor is oly erős támasza a kormánynak, mint most, akkor a rendkívüli hadihitelt kölcsönökből és a közvetett adók emeléséből fedezték volna. Ma, amikor a szociáldemokrata párt vezető elemeinek túlnyomó része imperialista politikussá vált, a kormánynak a párt többségétől félni oka nincs. A német kormány

demokratikusabb adópolitikát csak akkor fog követni, *ha a pénzügyi helyzet súlya erre feltétlenül kényszeríti*, vagy pedig ha a párt jelenlegi kisebbsége a szociáldemokrata párt választóinak többségét fogja jelenteni. A többségi párt „*zimmerein*” viselkedéssel és részletkérdésekben való sikerek hajszolásával sosem fog komoly eredményt elérni.

E cikk már meg volt írva, midőn, az újságokban megjelent az a hír, hogy a német kormány a háború összes költségeit egyszeri vagyónadó kivetésével akarja fedezni, és pedig úgy, hogy rendkívüli vagyónadó címén az adóköteles polgárok vagyonának $\frac{1}{4}$ -ét, sőt $\frac{1}{3}$ -át is el fogja venni. Mégis, nem tudni, mennyiben felel meg ez a hír a valóságnak. Ha az adókulcs nem is lesz ily radikális, a rendkívüli vagyónadó elől kitérni nem lehet, ha a háború még sokáig eltart. Angliából is jönnek hírek, hogy a kormány 10%-os rendkívüli vagyónadó behozatalát tervezi. Mit szól ehhez Cunow? Egyik cikkében a *Vorwärts* ellen fordult, melyben abban az időben még ellenzéki cikkek is megjelenhettek. Azt kérdezi, vajjon komolyan hiszi-e a *Vorwärts*, hogy a háború milliárdos költségeit egyenes adókkal lehetne fedezni? Ha igen, úgy siessen és hozza nyilvánosságra adó-receptjét! Azóta az ellenzék ki van zárva a *Vorwärts* hasábjairól, s így helyette a kormány jelentkezik a boldogító adó-recepttel. Ha ez az adó csak 10%-ra rúgna, ez is ma 40 milliárd márkát jelentene. Németország évi tőke-megtakarítása a háború előtt Helfferich szerint 8 milliárd márka volt,¹³ az adó tehát ötévi tőkefelhalmozódást emésztene fel. A 25%-os adó pedig 12 év megtakarítását nyelné el. Úgy látszik, a kapitalista társadalom kevésbé félti magát, mint Cunow. Elérte azok tragikomikuma, akik pápábbak akartak lenni a pápánál.

¹³ Karl Helfferich: *Deutschlands Volkswohlstand 1888—1913*. Berlin, 1913. 123. 1.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

György János: A jövő iskolája és a békére nevelés.

Általános nevelési rendszerünkről is, de különösen a gimnáziumi középfokúról már a nagy háború előtt sokan tudtuk, hogy az lényegében, a holt latin és görög nyelvvel együtt a szintén örökre letűnt görög-latin rabszolgás kultúra szellemét oltja be az ifjúság lelkületébe. A nagy háború mindenki előtt szemmel láthatóan igazolta, hogy ebben a megítélésben nemcsak szomorú, hanem kétségbeejtően tragikus igazság rejlik. Elképzelhető-e ugyanis a mások emberségét a magukéval egyenlően értékelő erkölcsi szabadságra nevelődött emberekről az, hogy embertársaikat minden áron éveken át letiporni, megsemmisíteni törekedjenek? Mi képesítheti a hadviselő feleket az ellentáborhoz tartozó felebarátaikban az élet becsének, a személyi méltóságnak, a szabadságnak a semmibevételére, ha nem ugyanaz a megvetés, amellyel a rabszolgatartó görög vagy római a rabszolgát fejnélküli embernek (*homo sine capite*) tekintve a személyiség minden erkölcsi és jogi jellemvonását nélkülözőnek minősítette.

Az értelmi látásnak mindennél sajnosabb homálya borítaná elménket, ha nem látnók világosan, miként szüli — vagy legalább is támogatja — most dívó nevelésünk a mai emberben ugyanazokat a jellemtulajdonokat, amelyek birtokában a régi római diadalittasan verte le ellenfeleit s hajtotta a leigákkottákat járomba, mint a barmokat. Iskolázásunknak erkölcsi-leg visszafejlesztő hatalma nem is azon alapszik, hogy gimnáziumi tanulóink ismeretvilágába egész idejüknek s munkaerejüknek 25—30 százalékát felemésztő erőfeszítéssel a két évezred előtt szerepet vitt klasszikus nyelveket s ezekkel együtt ama rabszolgaságra támaszkodott műveltség gondolat-körét igyekezünk (hála: Istennek, alig számottevően csekély sikerrel) erőszakosan beleszorítani; — hanem visszafejleszt iskolázásunk mindenekfelett a benne minden fokon kisebb-nagyobb mértékben megvalósított erkölcsellenes elv miatt. Ez a nevelési rendszerünkben általánosan kifejeződő erkölcsellenes magaviseleti elv így formulázható: *ne tégy úgy, amint kívánod, hogy más tegyen veled*, önkényterthetően ezt az elvet legvilágosabban a társadalmi és állami közéletünk vezetőit legnagyobb tömegekben útrabocsátó gimnáziumok tükröztetik. A régi rabszolgatartónak szabad embert megillető méltósága abban nyilvánult, hogy ő — mint hozzá méltatlanul — semmi termelő, semmi testi életszükségletet kielégítő munkával nem foglalkozott; holott annál nagyobb ügybuzgalommal foglalkozott minden olyan (testedző, harcászati, poli-

tikai stb.) feladattal, ami őt a leigázottak feletti fölényének megőrzésére, vagy emelésére képesítette. Hasonlóképpen a mi iskoláink, még azokat a tanulókat is, akik otthonukban állandóan résztvettek a termelőmunkában, az anyagi életszükségleti javakat előállító tevékenységtől lehető legteljesebben elvonják; őket minden testi szükségükben másokkal elégtetteik ki; a tanulókat a nevelői szólamokkal ellentétes tényeknek kérlelhetlen logikájával olyan gondolkozásmódra, olyan magaviseletre szoktatják, amelyben a testi munkát, ha nem is szavaikkal, de magatartásuknak mindennapi tetteivel meg kell vetniök s szükségképpen arra kell törekedniük, hogy a maguk (hatalmi eszközök támogatva) fölényét a testi munkát végző alsóbbrendűeknek vélt emberekkel szemben az öntudatos rábeszélés, vagy az öntudatlan szuggesztívó és hipnózis számtalan eszköze útján fenntarthassák. Kétségtelenül az iskolázatlanokra a kuruzslók titokzatos varázsigéiként ható ez az alig sejtett imponáló szuggesztív befolyás *egyik* lélektani magyarázata annak a különös jelenségnek, hogy a rabszolgarendszer tipikus népének a nyelve — az ellene szóló észokok nagy tömege dacára — általánosan kötelező legfőbb gimnáziumi tárgyként még mindig szerepelhet. A latin a leghaszontalanabb tárgy, azért azt kell főtárgyként őrizni, — mert így itatódik át a tanuló legteljesebben attól a tudattól, miszerint ő nem haszonért dolgozik, hanem a mások produkálta haszomból hivatott élni. A szuggesztiónak kevésbé jellegzetes, de általánosabb eszközei: alkalmazhatlan, elvont elméleti ismeretek oktatása, a tanulóknak maguk megkülönböztetése a testi munkát végzőktől ruházatban, modorban, életmódban stb. Mindezek a jelenségek sokkal kevésbé feltűnők ott, ahol (mint például Svájcban vagy az Egyesült-Államokban) a szociális életberendezés nemcsak formája, de tartalma szerint is messzibbre távolodott a rabszolgarendszertől, mint nálunk.

Amde az az ellenállhatlan és feltétlen magakiszolgáltatási törekvés, mely a rabszolgatartót rabszolgájával szemben az engedetlen szolga agyonveréséig mindenre feljogosította, ez a törekvés most saját polgártársaink kizsákmányolásában csak törvényszabta megszorításokkal követhető. Azért a benn gátakba ütköző indulatok annál nagyobb erővel törnek utat kifelé az idegen népek ellen, — ahol a nemzetközi jog egyik államnak a másik kizsákmányoló leigázására irányuló törekvését még semmikép sem gátolja.

Lángelméjű pedagógusok a magaviselet, a politika, és a nevelés közötti ezt az összefüggést már jó régen gyanították. Az ember erkölcsi eszménye és a ma érvényes nevelési rendszerünk által tényleg alkotott jellem közötti ama végzetes ellentmondást legújabbban az Angliából kiindult és minden nyugati államban rohamosan terjedő új iskolareform igyekszik kiegyenlíteni. Ilyen reform-iskolák a „vidéki nevelőotthonok” (*Land-Erziehungsheime*) és a „szabad iskolaközségek” (*Freie Schulgemeinden*). Alig múlt 25 éve annak, hogy Reddie az első ilyen iskolát (1889-ben) Rocester közelében, Abbotsholme School néven megalapította s már Grander (*Land-Erziehungsheime u. Freie Schulgemeinden*. Lpzg. 1916) e tárgyról most megjelent művében (203—5. 1.) 73 hasonló intézet keletkezése felől ad számot. E nevelőintézetek fő jellem-

vonásai: a termelő és szellemi munkának, a testi és értelmi képzésnek az egyesítése; (élő) nyelveknek a közvetlen (társalgási) módszerrel való tanítása; a tanároknak a tanítványoknak családias együttélése, gyakori s bizalmas érintkezése; a tanulóknak egymás kölcsönös, autonóm fegyelmezésére való szoktatása; a vizsgarendszer mellőzése; a szemlélet, önálló megfigyelés, egyéni gondolkozás fejlesztése; az egészség és testi erő fokozott ápolása; ártalmas élvezeti cikkek (dohány, szesz), néhol a hús élvezetének is a kerülése; a testi és lelki szűziesség megóvása stb. A munka és társas életközösség e nevelői egyesítésében látják az új iskola képviselői a fejlődés csúcát, a pedagógiai problémák megoldását. „A szabad iskolaközség a valódi modern kultur-iskolát akarja nyújtani... Csak a munkaiskola és a szabad iskolaközség egyesítéséből keletkezik az új iskola, a *jövő iskolája*, amely talán az ellentétek teljes legyőzési korszakának a jelzője s a szimbóluma az újra megszerzett népegységnek a társadalmi szakadozottság kora után...” (L. Wyneken: *Die Freie Schulgemeinde* 1912. 116. 1. V. ö. Grunder: *Landeserziehungsheime* 198. 1.) Ez az igénye teszi az új iskolát nemcsak népszerűvé, de a béke állandósítására igyekvő jövő szempontjából egyúttal rendkívül fontos kísérletté. Ez okból érdemes megvizsgálnunk, mennyiben felel meg ez a kísérlet magas igényeinek.

Az új iskolától eszméinek és módszerének az újdonsága mindenesetre könnyen elvitatható. Hisz már a XVII. században Comenius azt hirdette, hogy a nyelveket az anyanyelv módjára, közönséges társalgással kell tanítani; egyéb tárgyaknak az oktatásában pedig a dolgokról, képekről való szemléltető oktatást ajánlja. A természethez való visszatérés elveinek kifejtésében az új iskola hívei sem érik utól Rousseaut s ugyancsak ő elsőrendű nevelőeszközként követelte a kézimunka, ipari mesterség rendszeres gyakorlását, valamint a könyvek használatának korlátozását. A tanító és a tanulók közötti meghitt, családias szellemi és gazdasági nevelő életközösség elvének a gyakorlatában bizonyára nem akad az új iskolának egyetlen híve, aki Pestalozzival versenyezhetne. Ő a francia forradalomból folyó háborús zavarok miatt hajlék, szülők és táplálék nélkül szétszórta elmaradozott gyermekeket gyűjt össze egy elhagyott kolostorba s vesz nevelői gondozásába. E működéséről írja (1798-ról): „reggeltől estig csaknem egyedül voltam közöttük. Minden, amit testükért, vagy lelkükért meg kellett tenni, az én munkám volt. Minden támaszuk, szükségben minden segélyük, minden tanulásuk közvetlenül tőlem volt. Kezemet a kezükön, szememet a szemükön tartottam; könnyeim az ő könnyeikkel, kacagásom az ő kacagásaikkal vegyült. Étélünk, italunk ugyanaz volt. Rajtuk kívül nem volt háztartásom, sem barátaim, sem szolgálaim. Ha jól voltak, közöttük állottam; mikor betegen feküdtek, oldaluk mellett voltam. Ott aludtam közöttük. Utoljára feküdtem le s reggel először keltem fel. Még az ágyban is velük együtt imádkoztam és tanítottam, amíg el nem aludtak: — ők így kívánták.” (L. *Encyclopaedia Britannica: Education.*)

Ezt értette Pestalozzi a tanítónak a tanulóval való rokonszenves egyéni foglalkozása alatt a növendék jellemének összehangzatossá fejlesztése végett. Ezt gyakorolják az új iskolák

növendékenként 2—3—4 ezer koronányi díjért iskolai évenként. Itt kezdődik az eltérés a régiek s az új reform-iskola között, hogy tudniillik, amit a régi reform-nevelők önfeláldozó emberszeretettel végeztek, azt ezek a mostaniak jól jövedelmező kapitalista vállalkozásként űzik. Ám ez önmagában még nem lenne nagy baj, mert akár szeretetből, akár magas bérért, ha ugyanazt a nevelést adják, annak ugyanolyan nevelői hatást kell eredményeznie. A főhiba azonban az, hogy ezek az új intézetek — éppen üzleti berendezésüknél fogva, inkább kizsákmányolásra, inkább a mások feláldozására kész gyűlöletre, mintsem a Pestalozzi inspirálta önfeláldozásra kész szeretetre nevelnek. Meggyőződhetünk erről az új iskolák szervezetébe s munkarendjébe való rövid bepillantásból.

Az összes új iskolák mintájául tekintett Reddie-féle iskolában a nyári napi program evéssel kezdődik és evéssel végződik. Azonkívül napközben még négyszer van étkezés. A hatszori táplálkozás az azt követő kevés szabadidővel együtt napi 4 órát vesz igénybe. Mit jelent ez? Felterítést, étel-előkészítést, asztalteszedést, felmosogatást, konyha és ebédlő kitakarítást naponta hatszor s e kiszolgáláshoz való személyzetet. A rendes időbeosztás szerint a délelőtt szellemi, a délután testi foglalkozásokra fordítódik. Reggel azonban kötelező a futás vagy torna — ami külön tornaruhában történik. A délutáni kerti- vagy ipari munkához szintén külön öltözet kell. Ezeknek a kitakarítása, rendbentartása ismét sok munkát és megfelelő kiszolgálószemélyzetet követel; — mert hisz a növénydekék nem szolgálják ki önmagukat. Számítsuk még hozzá a nagyszámú fürdő-, mosdó-, torna-, munka-, tan- és más helyiségeknek a szintén szolgálkkal való rendbentartását, meg a nagy tanszemélyzetet (minden 4—5 tanulóhoz egy tanító) s nem fogunk csodálkozni, hogy a nagy tőkebefektetéssel keletkezett intézetben egy tanuló évi költsége — noha a tanév csak 8½ hónap — 3-4 ezer korona.

Ekként az új iskolában a munka a létfenntartás gazdaságos tevékenysége helyett annak az ellentétévé: költséges játékká, a mások létfenntartását megnehezítő, fényűző sporttá alakul. Azért természetes, hogy ez a nagy kiszolgálással végzett, termelőmunkával kapcsolatos nevelés is — miként a hivatalos rendszer — a régi rabszolgatartókéhoz hasonló gondolkozási és magaviseleti módra szoktat. Ezt a hibát csak azzal lehet kiküszöbölni, ha a tanulót önmagával szolgáltatjuk ki, munkájának pedig megadjuk a maga természetes létfenntartási jelentőségét. Ez okból — büntető jellegűktől eltekintve — a reform-iskoláknál sokkal jobban megközelítik az iskola-reform célját a javítóintézetek. Jobban megközelítik már csak azért is, mert ezekben magának az államnak a Pálfordulása mutatkozik a régi emberirtástól az új emberbecsüléshez. Ez a fordulat legszembeszökőbb a javítórendszer tipikus hazájában, az Egyesült-Államokban. Itt pár évtized előtt még egészen közönséges volt a bűnözők kezelésében a bérbeadási rendszer: a rabszolgarendszernek az a tiszta alkalmazása, miszerint az állam a rabjává lett büntettest, akár egy gépet vagy állatot, megfelelő bérért kiadja valamely termelőnek állandó használatra. Mi egyéb ez, mint a polgárban a személyiség teljes tagadása. Ám az újabb büntető intézetek — habár szintén gazdasá-

gosan értékesítik a fegyenc munkáját — úgy vannak berendezve, hogy a termelőmunka magában az intézetben folyik, elsősorban nem haszonhajtás, hanem a fegyenc kiképzése, önálló, produktív munkára leendő képesítése végett. Mi egyéb ez, mint a bűnözésben is a személyiségnek teljes elismerése — és ez elismeréssel az új fejlődésnél jellegzetes ellenkező végletbe való beleesés?

Az állami magatartásban beállott ez a fordulat roppant nagy jelentőségű, mert ez az első komoly lépés — a békére; ez az első nevelői berendezés, amellyel az állam nem különbözteti meg többé az embereket a régi rabszolgatartók és rabszolgák módja, szerint; hanem fel- és elismeri a saját „rabjában is a személyt, — oly ügyességek s ismeretek birtokába egyekezve juttatni az elitét, amelyekkel mindenki a földnek egyenlően szabad polgára lehet. És éppen ez az oka annak, amiért a jövő iskolájához a kísérleti telepeket a javítóintézeti típusban kell keresnünk. A javítandók elfoglaltsága itt is körülbelül egyenlően oszlik meg a szellemi és testi foglalkozások között. Itt azonban a munka, nem az élősdi, uraskodó hajlamokat megerősítő játék, hanem komoly, egyéni kötelesség, létfenntartó szociális szolgálat. Amellett igen számos, közöttük a hazai javítóintézetek szervezete a reform-iskola fentebb felsorolt jellemvonásaiban mutatkozó előnyöket is egyesíti. Az állami javítóintézetekben megvalósulni kezdett pedagógiai eszméknek minden állami kényszertől teljesen mentes szabad alkalmazhatóságát is számos önálló magánintézet igazolja az Egyesült-Államokban. Ezek között egyik legelső s a többinek mintájául szolgált intézet Newyork állam Free Will városkájának a határában. 400—500 holdnyi területen a George's Junior Republic. E telepet George emberbarát alapította azzal a szándékkal, hogy abban 15—21 éves otthonukban vagy más szabad intézetekben fegyelmezhetleneknek bizonyult ifjak egymás fegyelmezői, fenntartói, nevelői és megjavítói lehessenek. A 30—40 növendéket számláló intézetnek csupán egy hivatalos, fizetett vezetője van s azonkívül még csak pár iparos meg kertész segítkezik a különféle termelőmunkák végzésében. Minden egyéb az ifjaktól telik ki; pedig van az intézetnek saját bírósága, rendőrsége, beligazgatása. Ha ilyen intézetben rosszhajlamúak nemcsak hasznos munkára nevelődnek, de meg is javulnak, mennyivel inkább nevelhetők így normális ifjak.

Hanem a legtöbb ember bizonyára visszariad attól az esetleg komikusán fonáknak látszó gondolattól, hogy az öldöklő politikai. — és a nyomort tetéző osztályuralomtól mentes jövő nevelés kísérleti támpontjait a politikai és a társadalmi rend, az emberséges erkölcsi érzelmek ellenségei számára szervezett akár állami bűnügyi, akár magán nevelőintézményekben keressük.

Az ily elfogultak számára feleletünk a következő: a politikai és gazdasági osztályuralommal szemben valóban aligha jobb a helyzetünk, mint a szabadságvesztésre ítélt büntetettnek a büntető hatóságokkal szemben, mert hisz háború esetén az államhatalom a szabad polgárok élete (és javai) felett még korlátlanabban rendelkezik, mint a fegyenceké felett; következőleg állami szempontból a javító rendszerű nevelés sem lehet

méltatlanabb a törvénytisztelőhöz, mint a törvénszegőhöz. De, ami fontosabb, az emberi méltóságot az uralom birtokosaiban is magasabbra emelő nagyobb *szabadság, nagyobb béke*, mindenkor alulról nőtt felfelé: a rabszolgarendszereken a rabszolgalázadások ütnek végzetes csorbát; a jobbágyságot a parasztfelkelések és polgári forradalmak törlik meg; a bérmunkások helyzetén a munkássztrájkok javítanak: így válik a legalacsonyabb rabszolga is emberré a legmagasabb polcokon ülők becslésében s így ölel fel egyre nagyobb tömegeket a vérontó hatalmi önkény alól szabaduló béke. Ez a küzdelem a hatalom teréről az értelem terére lépett akkor, amikor az állam tudatára jutva annak, hogy a saját bűnössége az erkölcsi törvényekkel szemben semmivel sem kisebb, mint a büntetéseké a bűnügyi törvényekkel szemben, megtorlás helyett az övéhez hasonló bűnösségnek a bűnözőkből való kiküszöbölésére szánta magát. Mivel pedig az állam az ő általános bűnösségét kisebb mértékben legjobb polgáraiba is beoltotta, az állam feladatai az, hogy a javítóintézetihez a produktivitásban hasonló — bár tökéletesbített módszerrel törvénytisztelő polgáraiból is kiirtsa, a saját (nemzeti és) nemzetközi büntetteihez alapot adó bűnösséget.

Másfelől az elfogultak megnyugtatóra szolgálhat az, hogy már a büntető javítóintézetek is elég nagylelkűek a fegyencek kényelmi, művészeti, értelemi és más igényeivel szemben. A philadelphiai Eastern Penitentiary fegyintézetnek 1903-ban kelt szabályzata szerint például az elítélt vihet a cellájába többek között: virágot, dohányt, újságot, könyvet, zeneeszközöket, képeket, játékszereket, hintaszéket stb., stb. (L. Paul Herr: *Das moderne amerikanische Bessersystem*. 17—18. 1.) Maga az ellátás pedig túlzottan bő. E sorok írója a 16—30 évesek számára Elmira városka mellett Newyork államban fenntartott nagyszabású javítóintézetben az intézeti tisztviselőkkel együtt evett a fegyencekével közös ebédből: és ez az ebéd semmivel sem volt gyengébb vagy kevésbé ízletes annál, amit a Harvard-Egyetem fényes étkezőjében az amerikai milliomosok fiai fogyasztanak.

Végül a javítóintézetek ipari és nagyszerű nevelési rendszerének a törvénytisztelő ifjúság számára leendő továbbfejlesztett alkalmazásától nincs okunk visszariadni azért sem, mert annak az alapeszméit odaadó emberszeretet sugalmazta. Brockway, az első ily intézet alapítója Elmirában maga beszélte alólírottaknak, hogy őt a Krisztus követésére sarkalló vallásos hajlamok először a lelkesítő pályára vitték; e minőségében kezdett először foglalkozni a fegyencüggyel, amely az emberszeretet gyakorlására — az erkölcsileg elvesztetteknek a társadalom számára való megmentésével a legáltalánosabb teret nyújtotta. A szeretetnek ez az eszméje a javítóintézetben tényleg megvalósul. A Massachusetts állambeli Concord-ban levő intézetnek Elmirába áthelyezett igazgatójától, Scott-tól, az ifjú fegyencek többek között e szavakkal búcsúztak: „Igazgató úr, mi nagyon fogjuk nélkülözni Önt. Az Ön mindig készséges, barátságos: „hogyan vagy?” „mivel lehetek segítségére!” nagyon fog nekünk hiányozni. A szabadság, hogy mi Önhöz szólhattunk, bárhol is találtuk, azt a biztos érzést adta nekünk, hogy Ön a mi barátunk. Habár a

rendeleteit mindenkor szigorúan végre kellett hajtani, mégis mindenkor a legőszintébb tiszteletet éreztük ön iránt s ha megvan, engedve ez a kifejezés, azt mondhatnók, hogy Ön egyedül volt a mi atyánk.” (Herr: i. m., 31. 1.)

A béke biztosítója csak a szeretet ez eszméjének a gyakorlati realizálója lehet.

Sas Andor: Malwida von Meysenbug és az emigráció.

A Magyar Nemzeti Múzeum kéziratára Malwida von Meysenbug néhány levelét őrzi, melyeket a múlt század ötvenes és hatvanas éveiben Londonból és Olaszországból intézett egy, magyar barátnőjéhez, akivel együtt ette a száműzöttek kenyerét. Visszaemlékezéseiben, melyek a XIX. század emlékiratirodalmának legjelesebb alkotásai között foglalnak helyet, néhány megértéssel teljes lapot szentel a londoni magyar emigrációnak. Abból az alkalomból, hogy születésének százados fordulóján (1916 október 28.) kint Németországban felújították emlékezetét, futó pillantást vetünk erre a kivételes egyéniségre, mely vonzó, mint irodalmi jelenség és történeti érdekű, mint a XIX. századbeli nő belső fejlődésének képviselője.

Főműve a *Memoiren einer Idealistin* (3 k., 1869—76) s a hozzácsatlakozó *Lebensabend einer Idealistin* (1898). Ezeket a könyveket élvezettel és tanulsággal lehet olvasni ma is, finom szellemüknek felszabadító hatása még egészen eleven. Kétségtelen, hogy Lily Braun a maga önéletrajzát, mint már címéből — *Memoiren einer Sozialistin* (1908) — is kitűnik, mintegy párhuzamos munkául szánta Meysenbug bárónő emlékirataihoz. Lily Braun félszázaddal fiatalabb, temperamentuma szélsőségesen más; mint író a naturalizmus igazmondó nyersségével tárja fel életének intim részleteit; a kor, melyben ifjúságát éli, szikrányira sem hasonlít a félszázad előtti időkhöz. Malwida von Meysenbug idealistának nevezte magát. Ennek a homályos s ma kissé köznapi hangzó szónak gazdag tartalmat ad személyisége és pályája. Jelenti nála a lemondást a származás előjogairól, a mély rokonszenvet a társadalom kitagadottjaival, szakadatlan tisztulást egyéni és, nemzeti válságokon át, együttélést korával s hűséget a koron túl a nőiesség maradandó ideáljaihoz, igazodást egy benső eszményhez, mely miatt az élet sok apró kényelmétől megfosztja magát, de amely a szeretetnek, az összhangnak és a lelki tökéletesedésnek el nem apadó forrása marad számára. Apja hesseni államminiszter volt. Malwida hosszra életének végén sorsának és független meggyőződéseinek tisztelői közé tartozik Rómában Bülow, a későbbi kancellár. Pályája azonban nem az élet hatalmasainak közelségében s nem is a hagyományos társadalmi keretekben telik le. Goethe halálakor már serdülő leány, a júliusi és a februári forradalom között családjában él, a *Vormärz* lendülete magával ragadja lényét, 1852-ben Angliába emigrál. Mint a korabeli németiség általában, ő is befelé élte a forradalmosító nemzeti és társadalmi eszméket. Megvalósulásukat alig láthatta, de szen-

vedést bőségesen vállalt értük. A magyar, a német, az orosz, a lengyel, a francia és az olasz emigráltak vezető személyeit ismeri meg Londonban, 1860 táján megfordul Parisban s a legkiválóbb szellemekkel érintkezik: Renan-nal, Michelet-vel, Guizot-val és Cousin-nel. Az emigráció idején szövődik meleg barátsága Wagner Richárd-dal s később Nietzsche-vel. 1870-en túl többnyire Itáliában él s Rómában végzi életét 1903-ban.

Végigtekintve életét, amint memoárjaiban élénk tárja, úgy érezzük, hogy annak változatos eseményei nyugodt, szinte vegetatív szükségességgel fejlenek egymásból. Személyiségfölötti körülmények idéznek elő mindent, szeszélyes különködés, szereplés vágya, és hiúság úgyszólván semmit. Valóban a társadalom átfömálódásának rendje hozta magával, hogy Malwida nem azt a belső életét éli, melyet a klasszikus Weimar női, vagy a romantika asszonyai. Családjának férfitagjai a női hivatás szféráját — Schiller *Ehret die Frauen!*-jával egyezően — a kizárólagos otthoni tevékenységben, önálló véleménytől való tartózkodásban, a külső élet és a társadalom kérdései elöl való elzárkózásban jelölik ki. A romantikusok — amint Schleiermachernek a Schlegelek *Athenaeum*-ában közölt *Katechismus der Vernunft für edle Frauen*-ja bizonyítja — felismerték az eljövendő nőmozgalom törekvéseit, de e programnak, megjelentekor, inkább egyénekre szorítókozó, mint általános társadalmi jelentősége volt s a romantikus asszonyok irodalmi kísérleteit s életüknek némely szabadosságát akarta igazolni. Meysenbug bárónő megpróbált élni azokért a célokért, amelyeket a romantika művészkedve álmodozva megsejtett: hogy a nő komoly meggyőződése nevében korlátokat éppúgy leküzd-hessen, mint a férfi s hogy becsületes munkával önálló existenciát teremthessen magának. Ő a romantika alkonyán született s az ifjú Németország korában nőtt fel. Szülővárosában, Kasselben uralkodtak azok a hesseni fejedelmek, akik katonáikat bérbé adták gyarmatok hódítására s illegitim viszonyaikkal elhozták a XIX. századba az *ancien régime* rossz hagyományait. A júliusi forradalom Kasselben is konstitúció követelését idézi elő, mire az uralkodó odahagyja székvárosát s hű embere, Malwida atyja, családostul követi. A fiatal leány, amint hol itt, hol ott telepszének meg egy időre, rendszertelen nevelést kap s ez nem elégíti ki. 1848 tavaszán besurran a frankfurti Pál-templomba s bizakodva hallgatja a *Vorparlament* szónokait s ősszel Berlinben elszorult szívvel tanúja a reakció diadalának. Ekkor az a vágy ébred benne, hogy a nőkben kell bosszúállókat teremteni a szabadság letiprásáért, hogy az ő kötelességük egy szabadabb nemzedék nevelése. Lármás külső agitálásban nem vesz részt, de ellátogat a *szabad községek* gyülekezeteibe, munkásokat tanít s felkeresi a szegények legnyomorultabbjait, hogy sorsukat megismerje és enyhítse. 1849/50-ben egy Hamburgban alapított női szabad főiskolának szenteli tevékenységét. Egyre elégedetlenebbé válik a porosz kormányzattal, mely a szabad eszméktől való félelmében még a gyermekkereteket is bezárta. A politikai viharok belejátszanak szerelmébe is, az 1848 szívéletének nagy családását hozza. Jegyese, az ifjú Németország egy publicistája, úgy látszik, gyenge jellem volt, akit a lázas napok kalandvágyóvá tettek s

egy hosszabb távollét már elegendő volt ahhoz, hogy elidegenítse tőle. Az érzésbeli előkelőségnek ritka példáját adja Malwida. Nincs szemrehányó szava, bosszúért lihegő érzése. A szakítás után a férfi politikai fogságba kerül, majd kiszabadulva, állását és egészségét veszti el. Ő szerez neki a hamburgi iskolában állást, ő gondoskodik, hogy kórházi elhagyatottságában, halálához közel, a figyelem néhány jóleső jelét lássa. Am emlékirataiból e szelíd, de kitéphetetlen, csendes, de folyvást tevékeny vonzalom bús történetét megismeri, megérti azt, hogy a csalódásnak ebben a kohójában edződött hatalmassá akarateréje. A házasságról végleg lemond s visszautasítja a gondtalan megélhetést biztosító alapítványi helyet (*Stiftsdame*), melyet 1849-ben Hessenből felajánlanak neki. 1852-ben a berlini politikai rendőrség, mely annak idején Klapkát is gyors távozásra szólította fel a porosz fővárosból, zaklatni kezdi a demokrata hírében álló bárónőt. Erre Hamburgon át Angolországba megy, hogy előkelőségében elfogult családjának ne okozzon további szorongást s hogy a nyílt összetűzés fájdalomtól magát és forrón szeretett anyját megkímélje. Radikális rokonszenvében is arisztokrata marad s mint a kissé elgondolkodó német szabadelvűség nem egy képviselőjén, úgy rajta is látszik, hogy Goethén nevelődött.

Az emigránsok sorában a legérzékenyebb lelkek egyike, aki valamennyiük sorsát élte. Kitűnő érzékiei állítja egymás mellé emlékiratában különböző típusaikat s jellemükbe markol. Ő maga elkerülte az emigráns-sors átkát: éveknek csoda-remélésben való elfecsérlését. Száműzetésben bűn, ha élehetetlen és tehetségtelen valaki, mert terhére van a jobbaknak és az ügynek, A francia és az olasz nemzetiségűek üzték a konspirálást; néhány jobbmódú száműzött nap-nap után vendégül látta a szegényebbeket s tereferélve várták ezek így a hazából érkező híreket. Minden nemzetiség csoportjában akadtak jelentékeny személyiségek, akik kiengesztelték Malwidát a tömeggel; s minden csoportnak más a jellege. Az oroszok szelíd szkepszisétől elüt az olaszok türelmetlen tettvágya; emezekben mély hit él, ami ellenszenvessé tette előttük a franciák elméletiségét és sokszor ismételt szónokias szólásait. Herzen csalódva nézte a franciákat, viszont Mazzini nem szerette Louis Blanc-t, az orosz publicista magatartását pedig szenvedőlegesnek tartották a többiek. Malwida körülbelül ugyanazokkal a személyiségekkel foglalkozik, mint Pulszky *Életem és harcom*-jának az emigrációról szóló részei. Nála a pszichológiai érdek nagyobb, Pulszky inkább történeti szempontból tárgyalja őket. Malwida mesteri arcképeket nyújt az olaszokról. Látjuk Mazzinit, a római 48-as kormány tagját, amint Cola di Rienzi ragaszkodásával él az örök város iránti hitének, Saffi Aureliot, Róma másik triumvirjét, akinek álmodozó lelkében a hazafiság szép költemény, Garibaldi, aki Dél-Amerikából Londonon át igyekszik hazájába s az összes emigráltakat egy génuai hajóra akarja telepíteni, hogy vitorlázó köztársaságot alapítsanak, mely mindig ott száll partra, ahol a szabadság ügyén lendíteni lehet.

Még 1849-ben, Ostendeben üdülvén, megismerkedett Malwida Pulszky Ferenc nejével, aki férjéhez, a magyar kormány londoni ügyvivőjéhez igyekezett. Később, midőn ő maga is Lon-

donba emigrál, felkeresi Pulszky Terézt s barátságot köt vele, mely azután Itáliában is folytatódott s Pulszkyknénak 1866-ban bekövetkezett halálával ért véget. Hozzá intézte Malwida a Múzeumban lévő leveleit. Mindaz, amit a *Memoiren einer Idealistin* a magyar emigrációról említ, történeti hitelt érdeinel s becses megfigyelésről tanúskodik. A magyar szabadságharc világtörténeti jelentőségű szívósságát (a többi forradalmakhoz mérve) éppúgy méltányolja, mint Freiligrath és Heine. 1853-ban egész véletlenül egy vasúti szakaszban utazik Palmerston miniszterrel, aki udvariasságból átad egy újságot neki s egy fontos cikkre hívja fel figyelmét, mely arról szól, hogy milyen kitörő örömmel fogadta Magyarország az uralkodó első látogatását. Malwida nyíltan megmondja a nagyhatalmú államférfinak, aki rokonszenvet színel, de támogatást nem igen adott a kontinens szabadságharcainak, hogy a tudósításban említett tüntetések őszinteségéhez kétség fér. Igaza volt: Arany akkor írta a *Walesi bárdok*-at. Máskor egy angol arisztokrata ház gyermekszobájában a tőle németül tanuló kis fiú bizalmasan megkérdi, hogy milyen ember az a híres Kossuth, akit úgy szeretnek a magyarok s akiről a házban azt mondták, hogy rossz ember és a népet fellázította a császár ellen. Malwida megmagyarázza, hogy a magyar nép olyan szabadságot akart, amilyet az angol élvez.

Az emlékirat második kötetében (107—141. l.) leírja a Pulszky-házat, mely egyik középpontja a londoni (nemcsak a magyar) emigráltaknak. Úrnője bécsi bankár leánya, aki jólétben és fényben töltött ifjúság után, mely alatt kitűnő esztétikai nevelést kapott, most számkivetve a magyar ügynek él. Nagy szervező tehetség s régi viszonyaihoz képest szerény, de az emigráltak körülményei között kellemes otthont teremt idegenben. Kinkel Johanna, a költő Kinkel felesége mellett, az összes emigráció legjelentékenyebb nőalakja. Malwida azt jegyzi meg, hogy amabban több az erő s az ironia, a magyarrá lett asszony pedig vonzóan őrzi meg itt is boldog fiatalságának összhangját. Irodalmilag is tevékeny, maga oktatja gyermekeit, támogatja honfitársait.

Pulszkyéknál látja, először Malwida Kossuthot. Igen élénken írja le azt az ünnepélyességet, amely az együtt lévő magyarokat elfogja, mikor jövetelének hírére szájról-szájra adják: *The governor!* Az. addig kedélyes társaság sorfalat áll s a kormányzó uralkodói öntudatossággal lép be s a vele érkezők úgy lépnek mögötte, mintha adjutánsai lennének. Társalgása egyszerűnek tetszik. E részt helyes is lehet Malwida megfigyelése, de nem szabad elfeledni, hogy míg a német demokráta az elméleti opponáláson túl alig jutottak, addig Kossuth valóságos államfő volt s talajig minden hivatás szül bizonyos modort. Később a személyes érintkezésben kedvező benyomást kap Kossuthról. Vele és családjával Ventnorban, Wight szigeten tölt több nyarat s egyízben Mazzinitól visz levelet Kossuthnak oda. Megható sorokat szentel Kossuth nagytehetségű, fiatal szépgégében elhunyt Vilma leányának. A magyar emigráltak

¹ L. Vierte Auflage. Berlin, 1889. II, 54—06., 137-141., 142—143. I; III, 94., 150—151. I.

lovagiasságát és cselekvésre való készségét csodálattal emlegeti. Kossuthnak egész testőrsége van. Méltányolja Pulszky Ferenc nagy tudását és műveltségét, mely nemes mérsékletet kölcsönöz neki. Amit a magyar emigráltak egy részének parlagiságáról megjegyez, az sem valótlan, mert hasonló panaszt említ Pulszky.

Ami Malwida saját sorsát illeti, eleinte óraadással keresi kenyerét, keservesen dolgozva. Tapasztalatait, melyekhez az angol nagyúri házak gyermekszobáiban jut, az angol nevelés formalizmusának szemléletes rajzává egyesíti emlékiratában. Megtörténik, hogy az egyik ház úrnője a csemetéjével bajlódó tanítónőt még köszöntésre sem érdemesíti, ha néha-néha benéz az órára s ő később rájön, hogy a gógös lady egyik rokona a negyvenes években Homburg fürdőjén előszeretettel forgolódott körülötte, — aki ott bárókisasszony volt, de itt, származását eltitkolva, becsületes munkával tartja fenn magát. De voltak itt mások is hasonló helyzetben. Később abbahagyja Malwida a kimerítő óraadást. Herzen Sándor anyátlan két leánykáját veszi gondjaiba s bámulatos odaadással él nevelésüknek. Ennek az odaadásnak gyönyörű jellemzését adja Nietzsche, később, a hetvenes években, amikor tanújává lesz az ifjabb Herzen-leány és Malwida viszonyának. Fényes nyelvismereteit és írói tehetségét fordításokkal kezdi gyümölcsösztetni. Valószínűleg döntő hatással volt rá Herzen társadalmi és világfelfogása. Ez a kiváló szeljem, akinek Londonban megjelenő orosz lapját, a *Kolokol*-t a cár is állandóan olvasta, aki az orosz paraszt emancipációjáért fáradhatatlanul küzdött, lelke mélyén lemondással volt tele. Keserű kétségekkel látta Nyugat-Európában a 48-as lángok ellobogását. Azt is hangoztatta, hogy e csalódások után a művészetben való epikureus hit marad egyetlen kikötő gyanánt. Malwidát hasonló érzések környékezik, ő átélte az emberlét átalakításának mindig megújuló és soha nem teljesedő álmát. A nagy illúziók szétfoslása után a politikusok szabaddabb országokba vándoroltak, Malwida még tovább költözött: a cselekvés földjéről a kontempláció földjére. Körülbelül a következő életcél tűzte ki: dolgozni és enyhülni! Pótoljuk befelé magunkat azért a nagy csalódásért, amely kifelé ért bennünket. Minél kevésbé lehetünk diadalmas politikusok, annál inkább legyünk teljes, egész emberek. Eszményeinkből elsősorban önmagunkon valósítsunk meg a lehető legtöbbet s a fiatal nemzedéket neveljük felszabadító szellemben. A társadalmi kérdéseként nevelési problémává módosul szemében. A hidat építi, melyen mások fognak átjárni. A londoni munkásnyomor látára lemond a panaszkodás jogáról egyéni sorsának szűkössége miatt. Kétségek fogják el a világ tökéletesedése iránt s az a metafizikai meggyőződés ver benne gyökeret, hogy maga a *lét* az a szörnyű baj, melytől megváltást kell keresnünk. Ezek a meggyőzések — a munkás aktivitáshoz, a művészet és a filozófia időtlen vigasztalásaihoz való menekülés — az ő finom lelkének zárt keretei között is korjellemező erejűek s a kontinens egész társadalmi nagyítva mutatják őket. Ez a munkáért való munka szüli annak idején a természettudományok pozitív művelését a tényistenítésig, ez teremti az adathalmazó történeti búvárlatokat, ez érleli meg a múlt század második felének elején a magasabb röptű szellemeket Schopenhauer számára, aki-

nek műveit nemsokára kiássák Brockhaus raktáraiból, ahol kinyomtatva, de keresetlenül lappangtak. A nézeteknek ezen módosulása a politikai tevékenységtől való visszavonulást idézi elő Malwidánál, de nem jelenti szociális érzésének és kiküzdött szellemi szabadságának csökkenését s igénytelensége is a régi marad. Talán legkellemesebb nyarát egy szegény révkalauz viskójában tölti a britt kréta-partokon s érző szíve ismételten erőt ad neki a White-Chapel emberpoklának végigjárására. Ha a kor, melyet 1848-ban annyival meghaladott, lassan-lassan be is érte őt, törekvéseit egészükben ma sem mondhatjuk, elavultaknak.

Férfiúban a társas életeszmény felcserélése egy befelé irányulóval gyengeségként hathat, ő pedig ezzel is egyéniségének szép összhangját biztosítja. A szellemi érdeklődésben sem lesz a konvenció hívévé. Wagner Richárd körében látjuk már annak küzdelmes párisi tartózkodása idején. A hetvenes években a nápolyi öböl partján Nietzschevel tölt hosszú órákat s jelentőségét felismeri már ekkor, midőn odahaza Németországban még csak haragvó klasszika-filológusok kárhoztattak benne egy különc professzort. Malwida társas lény volt a szónak nem szalon, hanem szellemi értelmében. Az előkelő és szabad lelkek nemes együttélése vonzotta. Nem tartozott ahhoz a kellemetlen újkeletű nőtípushoz, mely a neki járó udvariassággal visszaélve, ott settenkedik jelentékeny emberek portája körül. A nő számára követelt jogokat nem képzelte el kötelességek nélkül s a — hivatottságot is kötelességnek tartotta. Emlékiratainak megjelenté után a hír szárnyára vette nevét s késő koráig irodalmi téren buzgón dolgozik. Római lakásán sokan felkeresik, idegen német nők, akik a *Memoiren einer Idealistin*-ben saját sorsukat ismerték fel. Későn kezdett írni s bizonyára sok maradt benne elmondatlanul. De a kései gyümölcsök finom zamata és tartóssága jellemzi azt, amit alkotott.

1916-ra, Malwida születésének százéves fordulójára, tervbe vették műveinek (az emlékiratokon kívül essayk, elbeszélések, egy regény s egy drámatörredék) ötkötetes gyűjteményes kiadását. Ennek megjelenése a háborús nehézségek miatt késik, de rendezője nemrég kiadta Malwida életrajzát,² mely sok új adat felhasználásával népszerűen ismerteti gazdag életét. Bár az általunk hangsúlyozott szempontok e munkában nem jutnak kellő fokban jogukhoz, az életrajz általában melegséggel van írva s bizonyára érdeklődést fog kelteni a XIX. század nagy idealistája iránt oly körökben is, hol eddig kevésbé ismerték. A most élő és felnövő nemzedék megértésére számíthat minden példa, mely sorsok méltó elviselésére tanít.

² Berta Schleicher: *Malwida von Meysenbug. Ein Lebensbild zum hundertsten Geburtstag der Idealistin*, Berlin, 1916.

Balkányi Béla: A morva parasztgazdaság.

— *Ostermayer vizsgálatai.* —

Azt a munkát, amelyet a növényanatómus és fiziológus a mikroszkóppal végez el, kell a gazdasági és társadalmi élet kutatójának a finom részleteket is figyelembe vevő exakt üzemi vizsgálatokkal végrehajtani. Míg azonban a növényi és állati élet kutatóinak kitűnően felszerelt tudományos intézetek állanak rendelkezésükre, addig lassan tör utat az a felfogás, hogy hasonló tudományos apparátus nélkül nem láthatunk bele az emberi társadalom apró sejtjeibe: az egyes mezőgazdasági és ipari üzemekbe. A kémiai reakció, amely egy idegen anyag behatása alatt a mikroszkóp két üveglapja közé szorított növényi sejtben végbemegy, nagy természeti törvények felismerésére nyújt alkalmat; és talán egyetlen nép sincs ma már, amely ne igyekeznék tudósai számára lehetővé tenni, hogy mikroszkopikus vizsgálatokat folytathassanak.

Kevésbé irigylésre méltó a társadalmi viszonyok kutatójának a helyzete. Neki embereknek a bizalmatlanságát és közömbösségét kell leküzdenie, az ő megfigyelési tárgya nem helyezhető be egy optikai készülékbe, hanem nagykiterjedésű és sokszor mérföldekre eső távolságban van a megfigyelőtől; külső befolyások hatása nem másodpercek, hanem sokszor csak esztendők mulya mutatkozik; a vizsgálónak kell utána járni, hogy megtudja, hol érvényesülnek a külső befolyások, nincs módjában az egyes reakciókat tetszésszerűen helyen és időben megismételteni. Mindezekhez a nehézségekhez hozzájárul még, hogy csak elvétve találunk tudományos intézményekre, amelyek műszaki eszközökkel és segéderőkkel támogatnák a kutatót.

Az eredmény, amelyet exakt üzemi vizsgálatokkal elérhetünk, teljesen hasonló a mikroszkopikus vizsgálatokéhoz. Itt ötven vagy száz mezőgazdasági üzem eredményén kell bemuatni, hogy a birtokárak, a munkabérek, a terményárak, a vetésterület, a munkaerő és az igáserő szervezése, a trágyázás, a haszonállat tartása és iránya, a gazdaságba belefektetett tőkének egymáshoz való aránya, a birtoknagyság, s még sok egyéb körülmény hogyan érezteti befolyását egyes üzemekre.

A vizsgálat módszere az, amelyet a természettudományok követnek Verulami Bacon kora óta; lehetőleg kiküszöbölni az összes zavaró körülményeket, úgy hogy az eredményben beállott változás azon egy változó hatásának legyen betudható, amelyik éppen a vizsgálat tárgyát képezi.

Az üzemi vizsgálatok gyakorlati jelentősége ott kezdődik, amikor a vizsgálatok hasznos ujjmutatást adnak a gyakorlati gazdának és a politikusnak. Ahogy Taylor vizsgálatai az üzemvezetés tudományában szinte forradalmi átalakulást idéztek elő az amerikai iparban, úgy várható parasztgazdaságaink nagymérvű átalakulása is, ha meglesz a jóakaratos vezető köreinkben a parasztüzemek gazdasági eredményeinek tudományos megvizsgálására, és egyszersmind a következmények levonására.

Amíg újabb magyarországi vizsgálatok nem állanak

rendelkezésünkre, — Károly Rezsőnek nagyon értékes munkája,¹ fájdalom, követő nélkül maradt —, különös figyelemmel kell kísérnünk azokat, a külföldi munkákat, amelyek tüzetes vizsgálatokra támaszkodnak. A *Deutsche Landwirtschafts-Gesellschaft* és a svájci paraszttitkárság kiadványai után ránk nézve különösen tanulságosak azok a vizsgálatok, amelyeket Ostermayer Adolf nagyobbszámú morva parasztgazdaság rendszeres és egyöntetűen vezetett számvitelének felhasználásával hajtott végre.² Nagyjelentőségűek ránk nézve ezek az adatok és a kimutatott üzemi eredmények nemcsak a felvétel módja és a tudományos kutatás exakt módszerének betartása folytán, hanem azért is, mert a Magyarországgal közös vámterületre vonatkoznak.

Ostermayer az 1909. év adatait dolgozta fel. A felvételek 79 gazdaság üzemére vonatkoznak. Az adatokat a morva mezőgazdasági tanács német szakosztályának könyvviteli és üzemsztatisztikai hivatala szolgáltatta, mely a rendszeres felvételekkel meg volt bízva.

Az üzemfelvétel kezdődik a leltárfelvétellel a gazdasági év kezdetén és végén. A telektőke megállapításánál az ingatlanok nem hozadéki, hanem forgalmi értéke szolgál alapul. (A legkiválóbb szakemberek által — Waterstradt, Areboe, — egyedül helyesnek tartott eljárás.) Az épületek becslésénél azoknak nem eredeti előállítási, hanem reprodukciós költsége az irányadó. Az eleven leltárnál a lovaknál a kereskedelmi érték, a szarvasmarhánál és a sertésnél azonban a mérés útján megállapított élősúly szolgál alapul. A megállapított élősúlyt az utolsó évek átlagáiraiból vett kilogrammonkénti egységárral szorozták be. Ha a leltárfelvétel és az értékelés egy vagy más szempontból kifogásolható volna is, akkor is az egyenlő elvek szerint végrehajtott felvétel, amelyet az összes üzemeken végeztek, alkalmas arra, hogy az összehasonlításnál az előforduló hibákat kiküszöbölje.

A tiszta hozadék fogalmának megállapításánál hangsúlyozza Ostermayer, hogy pusztán az üzem hozadékát és nem a tulajdonosnak az üzemből eredő jövedelmét keresi. Ez a „tiszta hozadék” tehát magában foglalja a gazdasági üzembe fektetett tőkék hozadékát, tekintet nélkül arra, hogy a tulajdonos mennyit és milyen címen fizet el jelzálogkölcsönre, váltókamatokra és életjáradékokra. A tiszta hozadékba azonban a befektetett tőkék teljes kamatozásán kívül belecsúszik még a tulajdonosnak és családjának az üzemben végzett munkája, minthogy ezen munkának az egyenértékét fiktív becslés alkalmazása nélkül egyáltalában nem lehet levonásba venni. Ellenben adók és más közterhek, amennyiben azok magát a gazdaságot terhelik, a kiadások közé soroltattak.

A „tiszta hozadék” tehát kettős funkciót tölt be: az üzembe fektetett tőkéknek a kamatoztatását egyrésztől, a bir-

¹ *Mezőgazdasági üzemszviszonyok és- eredmények.* Budapest 1909.

² Adolf Ostermayer: *Untersuchungen über die Ertragsfähigkeit der mährischen Bauernbetriebe. Ein Beitrag zur Wirtschaftslehre des Landbaues.* Brunn: Verlag der deutschen Sektion des Landeskulturrates für die Markgrafschaft Mähren, 1911.

tokos család munkakeresetét másrésről. A kétféle funkciót Ostermayer a gazdasági eredmény megvilágítására még önkényes számításokkal igyekszik elválasztani. Így az összes tőkéknek 4%-os kamatját véve a tiszta hozadékból levonásra, a fennmaradó összeget „tiszta nyereségnek” nevezi és a vállalkozó munkája egyenértékének tekinti. Másrészt ott, ahol a befektetett tőke jövedelmezőségét kell kimutatni, ott a birtokos család egyhavi munkájának értékét középszámmal 75 koronára becsüli és ezen munkaértéket veszi levonásba a tiszta hozadékból. Végül „közgazdasági nyereség” fogalma alatt Laurhoz hasonlóan³ azt a jövedelmet érti, amelyet az üzem nemcsak a vállalkozónak és családjának, hanem a hitelezőknek és az alkalmazottaknak nyújt, de hozzáilleszti még a közösséget: államot, tartományt, községet, adók, illetékek stb. alakjában megillető részt is.

Ostermayer számításainak első része a tiszta hozadékra vonatkozik. A 79 üzem. átlagos tiszta hozadéka hektáronként 142 korona. Ebben az összegben benne van a vállalkozó és családja által végzett munka ellenértéke is, ami hektáronként 34,5 munkanapot, vagy 25 munkanappal számítva 1,38 hónapot vesz igénybe. Ostermayer a vállalkozó munkáját havi 75 koronával számítva kihozza, hogy a munkakereset hektáronként 103 korona 50 fillér, és így átlag a gazdaságba fektetett, 2028 korona tőke mindössze 38 korona 50 fillért, 1,89%-ot jövedelmez. Laurnak a svájci parasztgazdaságokból vett hasonló számai az 1901—1906. évek átlagában 3,18% jövedelmezőséget mutatnak ki. Ha pedig a befektetett tőkék 4%-át vonjuk le mindenekelőtt a tiszta hozadékból, akkor a tulajdonos munkája ellenértékéül átlagosan havonta mindössze 43 korona 47 fillér, egész évre 522 korona marad. Ez a bér nem éri el egészen a férficselédnek egész évi fizetését.

Még értékesebb adatokat kapunk, ha Ostermayer nyomán a gazdaságokat a tiszta hozadék nagysága szerint csoportosítjuk. 18 üzemnek átlagos tiszta hozadéka (mindig hektáronként számítva) 250 korona, befektetett tőke 2291, munkakereset 4%-os kamatozás mellett 159 korona, ami 107 korona havi munkakeresetnek felel meg, viszont 75 korona havi kereset alapul véve, a befektetett tőkék kamatozására, marad 139 korona = 6%. További 20 üzeműei az ily módon kiszámított jövedelmezőség +2,9%-ra, további 17 üzemnél +0,3%-ra, végül 24 üzemnél már -2,0% veszteséggé változik.

A négyféle üzemszámítás összehasonlítása igen sok érdekes és jellemző körülmény felderítésére nyújt alkalmat. A tiszta hozadék csökkenése, együtt jár mindenik csoportnál a bruttó bevételek alábbszállásával. Az utolsó csoportnak különösen kedvezőtlen eredményét azonban már nemcsak a bruttó bevételek hanyatlása, hanem a kiadások emelkedése is okozza. Még jellemzőbb a felszerelési tőke aránya a telektőkéhez. Ahol ez az arány bizonyos mértéket túlhalad, azonnal kedvezőtlenebbé válik a birtok jövedelmezősége. Különösen az épületekbe és holtleltárba fektetett felszerelési tőkének a telek értékéhez képest magasabb arányú emelkedése jár együtt.

³ *Untersuchungen betreffend die Rentabilität der schweizerischen Landwirtschaft.* Bern 1908.

az üzem rossz jövedelmezőségével, míg az állati tőkének legmagasabb százalékra emelkedése egyáltalában nem rontja az *üzem* rentabilitását.

Rendkívül értékes és tanulságos a fejtegetések azon része, amely a bevételeknek és a kiadásoknak egyes csoportok szerint való megoszlását tünteti fel. A 328 koronát kitevő hektáronkénti átlagos bruttó bevétel a következő forrásokból ered:

	k	%
marhaeladásból	97	29,5
tejtermelésből	31	15,5
fuvarozásból	9	2,7
földművelési termékekből	149	45,4
erdészeti termékekből	7	2,2
egyéből	15	4,6

A földművelési és állattenyésztési bevételek körülbelül egyenlő mértékben járulnak hozzá az üzem bruttó bevételeihez.

A kiadások emelkedése csak bizonyos határig járul hozzá a tiszta hozadék fokozásához. A gazdaságokat 5 csoportba osztva a legalsó csoportban hektáronként 50 korona kiadás mellett 72 korona tiszta hozadékot, a következőben 127 korona kiadás mellett 115, majd 185 korona kiadással 158, 224 koronával 208, végül 406 korona kiadással csak 151 korona tiszta hozadékot találunk. Ezekkel a számokkal Ostermayer gyakorlatilag kívánja „igazolni” a csökkenő hozadék törvényét, hogy a termelési költségeknek bizonyos határon túl való emelkedésével a talaj tiszta hozadéka csökken.

Igazi gyakorlati jelentősége ott kezdődik az Ostermayer-féle vizsgálatoknak, ahol meg tudja állapítani, hogy az egyes kiadási csoportokban milyen határig növeli a kiadás emelkedése a tiszta hozadékot. Ez a határ az adott viszonyok között az illető kiadási csoportnak az intenzitási határa. Ennek az összegét természetesen a helyi viszonyok határozzák meg. Mint érdekes megfigyelést mindenestre fel kell említenünk, hogy a morva parasztgazdaság az emberi munkaerő kihasználásában már eljutott az intenzitás határára, míg a tőkeintenzitás határáig még nem érkezett el. A tőkének nagymérvű felhasználása az előfeltétele a földművelés nagyobb eredményének.

A telettőkének és a felszerelési tőkéknek egymáshoz való arányában és hatásukban a birtok jövedelmezőségére is a csökkenő hozadék törvényét ismeri fel Ostermayer. A felszerelési tőke növekedése egy bizonyos határig, — a megfigyelt morva parasztgazdaságoknál ez a határ hektáronként 1097 korona — a tiszta hozadék hasonló arányú emelkedésével jár együtt. Ennél a határnál a tiszta hozadék 174 koronát ér el, míg a befektetésnek további 600 koronás emelkedésénél leszál (!) 173 koronára. Ennek az első pillanatra szinte érthetetlen dolognak magyarázata, hogy a felszerelési tőke emelkedését az illető csoportban főképen az épülettőke emelkedése okozza, ami pedig a fenntartással járó kiadások folytán efektiv kárt okoz a gazdaságnak.

Ostermayer vizsgálatai azért érdemelnek különös figyelmet, mert minuciózusán pontos felvételeken alapulnak. Ezek a felvételek, amelyek az osztrák Buchstellék adatai nyomán készültek, vámpolitikai szempontból is értékes adatokat szolgáltatnak.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Békássy Ferenc.

Elesett Dobronoutznál 1915 június 25-én, 22 éves korában, egy éjjeli támadás alkalmával. Azoknak a millióknak egyike, akiknek életét úgy sodorta le ez a rettenetes vihar, mint a tavaszi zsendülő fáról a virágot, közömbösen, ostobán, nem törődve vele, mit szakaszt magvába. Egy anya könnye, egy család gyásza — istenem, hányszor ismétlődött, mindig egyformán, a mindennapos ismétlődés tompaságával ez a szörnyű tragédia! Egy magyar huszár, huszonkét éves korában elesett.

Békássy Ferenc több volt és más volt, mint csak: egy magyar huszár. A sírból, amelybe a háború beletaszította, kivilágít valami: ez nem egyszerű katonasír, itt nemcsak egy jobb sorsra, hosszú, nemes életre méltó magyar fiú veszett el, hanem egy nagy, szép ígéret, amely most már teljesíthetetlen marad. A sírból szavak hallatszanak. Zengő ritmusok és csengő rímek, fiatalosan borongó eszmék, bátor tervek, erős elszánások. Békássy Ferencben egy nagyrahivatott, nemes magyar tehetséget ölt meg a golyó, a mai magyar úri fiatalság színejavából valót, akiben a nem mindennapi képességek komoly szellemmel, a kultúrára való ritka fogékony-sággal és egy fényes életprogramm beváltására való készülődéssel egyesültek.

Mindez csak most, halála után lett róla ismeretessé. Amíg élt, csak egy szűkebb kör ismerte készülődését, egy megértő, finom, művelt levegőjű család támogatta törekvéseit, hitt benne, gyönyörködött fiatal ereje próbálkozásaiban. Halála után édesanyja összegyűjtötte és kiadta megmaradt írásait, a férfivá érő gyermek lelki életének szép és bensőséges megnyilatkozásait, amelyek már eleve fölkeltek arra illetékes embereknek figyelmét. Most már három kis kötetre való került belőlük nyilvánosságra.¹ Ezekből megmérhetjük, mit veszítettünk mi az ismeretlen fiúban, mekkora ígéret marad örökre teljesíthetetlenül.

Békássy Ferenc abból a dunántúli ősi magyar úri fajtából származott, amely már századok óta mindig szoros érintkezést tartott a kultúrával s a múlt század magyar kulturtörekvéseiben oly fényes szerepet játszott. A Kisfaludyak, Berzsényiek fajtája ez és a Deák Ferenc fajtája. Anyai ágon a Bezerédjektől eredt, abból

¹ *Elmerült sziget. Versek.* Írta Békássy Ferenc. Budapest, 1915. — Békássy Ferenc *hátrahagyott írásai. Fantáziák és gondolatok.* I. *Versek.* II. *Próza,* Mind a három kötet Lampel R. könyvkereskedésében.

a családból, amely tipikus képviselője a múlt század közepe liberális eszméinek és korszakos kultúrmunkájának. Ebben a magyar nemességben élnek talán a legélénkebben minden vidék urai közül az előbbi nemzedékek szép hagyományai. Aki ma a Dunántúl öreg kúriáiban jár, a legtöbben talál bizonyos konzervatizmust, de talál művelt levegőt, úriás, előkelő formákat s nem egy tanult elmét, mely a modern élet forgatagától elvonulva, a magányban gyönyörködik a szellem műveiben. Minden jel arra mutat, hogy Békássy Ferenc már csecsemőkorától fogva kultúráról átítatott levegőt szítt magába s megtalált minden eszközt, minden megértést a környezet részéről, ami szükséges arra, hogy a tehetség, az erkölcs és a művelődési vágy benne rejlő csirái kifejlődhessenek. Ami mai úri családokban szokatlanabb, mint egykor volt, külföldre küldték tanulni, a cambridgei egyetem hallgatója volt több éven át. Mondhatni, egyenesen Cambridgeből ment a háborúba.

Egész lelkével belemerült az angol kultúrába. Jóbarátokat szerzett az angol fiúk között, hozzá hasonló tehetséges és nagyrészt írói ambíciójú fiatalembereket, maga is próbálkozott angol nyelven az írással, néhány angolnyelvű munkája meg is jelent. Ezek azonban csak a fiatal ambíció játékos próbálkozásai, mert magyar voltát mindig híven megőrizte s azok a kísérletei, melyek fejlődése igazi képét mutatják, magyarul vannak írva.

Írónak, költőnek készült, nálunk szokatlanul komoly neki-készüléssel. Nagyon fogékony lélek lehetett, olvasmányai erősen foglalkoztatták s kedvelt angol költőinek hatása megérzik versein is. Az angol vers formája, beosztása, a mondanivaló megválogatásának módja minduntalan felismerhető költői kísérletein. De felismerhető az eredeti tehetség is, amely energikus lendülettel keresi a maga útjait, a maga saját mondanivalója közlésének magacsínálta formáit. Egy gondolatokban gazdag és folyton gazdagodó, a világnak önmaga előtt, egyénileg tudatossá emelésére igyekvő fiatal lélek van előttünk ezekben a versekben, tele idealista lendülettel, fiatal fogékonysággal, a gondolkodásmód meglepően koraérett komolyságával. Nincs helye ebben a rövid megemlékezésben a versek részletes elemzésének, csak annyit kell megállapítanunk, hogy igazi nagy tehetség minden ismertetőjelét találjuk meg bennük, amely, ha ki tud fejlődni, nemcsak gazdagságára vált volna irodalmunknak, hanem kulturális színvonalban is jelentékeny értéket jelentett volna. Így töredékül, abbamaradtan is a magyar költészetben nem ritka, becses torzók egyikének benyomását kelti. Szerfölött érdekesek prózai írásai: apró vagy hosszabbocská följegyzések, nagyobb tervek vázlatai, gondolattöredékek, élettapasztalatok és olvasmányok friss, közvetlen benyomásai, — nem a nyilvánosság számára készültek, önmaga számára írta őket a szerzőjük, emlékeztetőül, mintegy megjelölésére azoknak a szellemi utaknak, amelyeket azért tett, hogy a világgal, az élet és irodalom főkérdéseivel tisztába jöjjön. Filozofáló szellem volt, de nem a tudósok, hanem a költők módjára filozofált, gondolataiban majd mindig beleszövődik valami hangulati elem, — a gondolkodás lát-

hatólag organikus jelenség volt nála, nem csupán logikai művelet, hanem életfolyamat, a világ átélésének egyik módja. Láthatólag arra irányult ez a gondolkodás, hogy mindabból, amit fel tudott magába venni, élettapasztalatokból, irodalmi hatásokból önálló világgépet alkosson magának. Pszichológiailag is igen érdekes dokumentumok ezek az írások: egy tartalmas és lendületteljes egyéniség alakulását figyelhetjük meg bennük, *in statu nascendi*.

A mai magyar úri fiatalság egy úgylátszik, most fejledezni kezdő típusa jelentkezik Békássy Ferencben, egy új társadalmi jelenség, amelyre figyelemmel kell lenni. Vidéki kúriákból, a hivatalnoki nobilitás köreiből mind gyakrabban jönnek egészen fiatal emberek, akik nem érik már be apáiknak sem életformáival, sem gondolkodásmódjával, közvetlenebb érintkezést keresnek a ma kulturális és társadalmi eszméivel, az egyetemes kultúra áramlataival, nyugtalanul tekintgetnek ki a magyar glóbuszból. Nem mind tudják annyira, mit akarnak, mint ahogy Békássy Ferenc már kezdte tudni, de mindnyájukban dolgozik valami változásra — fölfelé változásra — való vágy. Gyakran idegen ruhában jönnek, külföldi tanulmányok, idegen irodalmak és művészetek reminiscenciáival, gyakran érezhető náluk bizonyos dilettantizmus, amely nem tud a realitásokkal számolni, sokszor az energia nem tud bennük lépést tartani a sóvárgással, de nyugtalanságuk a haladás jele. Nehezen tudnak elhelyezkedni a világban, a maguk kasztjától elválasztja őket a gondolkodásmód és ízlés, az életideálok és érdeklődések szakadéka, más kasztokba beleolvadniok nem lehet, születésük, helyzetük, egész mentalitásuk másneműsége miatt. Hasonló ez a mozgolódás a múlt századelei magyar fiatalság elitjének forrongásaihoz, amelyből az Eötvös Józsefek, a Szalay Lászlók, a Kemény Zsigmondok keletkeztek. A maiaknak is csak ilyen vezérek kellenének. Az az érzésem, hogy Békássy Ferenc ezek egyike lehetett volna.

Évek óta táplált reménységem s ma már meggyőződéssé érelődött bennem, hogy a mai fiatalság többet ér, mint amellyel ön éltem együtt, több benne a kultúrára való vágy, a komoly törekvés, szélesebbkörű és mélyebb az érdeklődése. Rettenetes elgondolni, hogy éppen ezeket a kedves, okos fiukat pusztítja legjobban a háború. Békássy Ferenc könyvei nevezetes magyar háborúellenes dokumentum.

Schöpflin Aladár.

Népjóléti Központ.

A székesfőváros a népjóléti igazgatás beható reformjára határozta el magát. A reformmunkát egy új intézmény alapítása tetőzi be. Népjóléti Központ-ot kapunk. Talán nem túlságbanmenő szkepszis, ha minden új szociálpolitikai ígérettel, minden új szociálpolitikai intézménnyel szemben némi bizalmatlansággal viselkedünk. Hiszen annyi be nem váltott ígérettel találkozunk a

magyar szociálpolitika terén! Van iparfelügyeletünk, van Társadalmi Múzeumunk és egy egész társadalmi múzeumot lehetne összeállítani az alig beváltott szociálpolitikai ígéretekből.

Szegényügyünk, népjóléti igazgatásunk mai állapota nyilván rendkívül kezdetleges. A polgármesternek a Népjóléti Központ ügyében irt előterjesztése, nem hisszük, hogy túloz, amikor szegényügyünk képét a következő szavakkal festi: „A kerületi elüljáróságoknál a háborút megelőző időben a legtöbb helyen a szegényügyet csak mellékesen, kezdő, legtöbbnyire ideiglenes hivatalnokokkal végezték, akiknek sem tapasztalatuk, sem emberismeretük, sem türelmük nem volt ennek az ügykörnek a helyes betöltéséhez.” (Fővárosi Közlöny 1916. 37. sz., 35. oldal.) „Míg a külföld egyee nagyvárosaiban a szegényügy szolgálatában kipróbált tisztviselők százai buzgólkodnak, addig nálunk *a szegényügy a közigazgatás mostoha gyermeke*, amennyiben ez ügykörben a tanácsnál, vagyis a közjótékonyossági ügyosztályban 11, a kerületekben pedig, minden kerületi elüljáróságra 1—1 tisztviselőt számítva, összesen *10 tisztviselő dolgozik*.” (TJ. o. 51. oldal.) A szegényeknek nyújtott havi segély maximuma személyenként 15 korona, a hitvestársaké 10 korona, s minden gyermek után 6 korona. Ha mindehhez hozzávesszük az állam által a hátramaradottaknak és rokkantaknak nyújtott segélyek igen alacsony voltát, akkor érdeklődéssel nézünk a népjóléti igazgatást szabályozó rendelet ama intézkedésének megvalósítása elé, amelyik a székesfőváros egész területén a koldulást eltiltja, sőt még arra is ügyel, hogy „mozgóárusítással való foglalkozás külszíne alatt koldulni ne lehessen”. A székesfőváros népjóléti szabályrendelete a szegények ellátásán kívül szélesebb körű népjóléti működést helyez kilátásba. Ma már valósággal közhely, hogy a szegényellátás mellett döntő fontossága van a társadalom megelőző, a végső nyomort elhárító munkájának. Csakhogy itt, a polgármester szavaival szólva: „nemcsak programok, nem hosszas tárgyalgatások kellene, hanem gyors, eleven, tervszerű cselekedetek”. Várjuk ezeket a cselekedeteket.

A népjóléti igazgatás épületének csúcsa: a Népjóléti Központ, A Központ vegyes testület. Az érdekelt minisztériumok képviselőin, a székesfővárosi tanács érdekelt ügyosztályainak vezetőin, néhány városi főtisztviselőn, a törvényhatósági bizottság 20 kiküldöttén kívül, helyet foglal benne a társadalmat képviselő, a tanács által meghívott 20 „emberbarát”. A Központ szakosztályokra oszlik. Egyelőre a következő szakosztályok alakulnak meg: tanácsadó és jogvédő, munka- és rokkantügyi, gazdasági, népegészségügyi, népélelmező, anya- és csecsemővédő, gyermekvédő és hadi árva, gyermekfelruházó, népművelő, cselédügyi, különleges segélyezési és népgondozó szakosztály.

A Központ főfeladata: a hatóság és a társadalom népjóléti tevékenységének együttműködését biztosítani. Irányítja a társadalom népjóléti tevékenységét. Kapcsolatot létesít a népjóléti téren működő társadalmi és hatósági szervezetek között. Anyagiilag és erkölcsileg közrehat, úgy a hatóság, mint a társadalom nép-

jóléti tevékenységének rendszeres fejlesztése érdekében. Állandóan megfigyeli a hatóság és a társadalom népjóléti tevékenységét, végzi a társadalmi múzeum feladatát, ellenőrzi a jótékony egyesületeket és gyűjtéseket. A városi népjóléti megbízotti intézményt fejleszti. Emellett a nagy tevékenység mellett általános útbaigazító és tanácsadó irodát, továbbá jogi tanácsadó irodát tart fenn, végzi a különleges segélyezést, ami alatt a műveltebb társadalmi osztályoknak, az íróknak és művészeknek anyagi támogatása értendő, az anya- és csecsemővédelemmel kapcsolatos segélyezéseket közvetlenül ellátja.

Igen sürgős természetű szociálpolitikai feladatokat nem oldott meg még a főváros. Hogy a lakásnyomorúság városában a legégetőbb hiányosságok egyikét említsük csak, *nincs lakásfelügyeletünk*. Ez azonban nem jelenti, hogy azok a feladatok, amelyeket a Központ programjába felvett, ne lennének részben sürgősek és megvalósításuk ne volna üdvös. Népjóléti egyesületeink szétforgácsolódottsága, tervszerűtlensége indokolttá teszi valami összefoglaló, helyesebb munkamegosztást és jobb együttműködést teremtő szervezet létesítését. Üdvösebb volna ugyan, ha ezt maga a társadalom teremtette volna meg. De ha nem sikerült társadalmi úton megteremteni, a hatósági segítség is lehet értékes. A Központ konkrét feladatai közül csak helyeselhető az útbaigazító és jogi tanácsadó rendszeresítése, amely munkát különben már a Népségítő iroda kezdett megvalósítani. A mi városi és állami közigazgatásunk útvesztőjében igen üdvös hivatást teljesíthet a közönséget útbaigazító és a *közönséget a hivatalnokokkal szemben védő* iroda. Egyelőre nem sok hatást várunk azoktól a „kísérő levelek”-től, amelyeket a Népjóléti Központ fog egyes szegény útbaigazítottaknak átadni. Hisszük, hogy az ilyen leveleknek a hivatalnok urak nem fognak olyan jelentőséget tulajdonítani, mint egyes befolyásos városatyák „kísérő levele”-inek.

Bármennyire üdvösnek is tartsuk az új Központ jövőbeli működésének nem egy részét, az egésznek a felépítésével, a nagy épület szerkezetével szemben vannak aggodalmaink. A nem nagy hivatali apparátussal dolgozó Központ annyi heterogén, aprólékos munkát vállal magára, hogy ezek alig fognak időt adni a legfontosabb teendőknek, a főváros társadalma és hatósága szociálpolitikájának irányítására. A Központ végzi a központilag helyesebben ellátható különleges segélyezést, a *„diszkrét” szegényeknek segélyezését, írók és művészek anyagi támogatását*. Azt hisszük, nem csalódunk, ha a főváros mai igazgatásának szellemét ismerve úgy várjuk, hogy *ezek a teendők alkotják majd a Központ működésének gerincét és ezek a segélyezési munkák húzzák majd le az általános irányításra alkotott Központot az aprólékos, bürokratikus munka hínárjába*. Ezek a feladatok igazán az eljárási vagy tanácsai adminisztráció körébe tartoznak. Nem szólva arról, hogy, ha a székesfőváros írókat és művészeket akar támogatni, ezt ne végezze a szegénységével egy suba alatt s ha a szegénység-ellenes terén megvalósítja igazán az individualizáció elvét.

akkor nincs szüksége a „diszkrét” támogatásnak külön hivatal útján való intézésére. Természetesen a mai rendszer mellett a főváros vezetőinek osztályadata fellázad az ellen, hogy az elüljáróságok intézzék a nem a legalacsonyabb osztályokhoz tartozó szegényeknek ügyét. A polgármester előterjesztése szerint: „A havi segélyeket tudvalevően a kerületi elüljáróságok havonként utólagosan, rendszerint a hónap utolsó napján fizetik ki. Ilyenkor egyes kerületi elüljáróságoknál a fizető osztály előtt és *a folyosón 600—700 szegény tolong, a legtöbbje tehetetlen öreg, aki a lábán is alig áll.* Módját kellene tehát keresni annak, hogy e havi segélyek emberségesebb módon kerüljenek az illetők kezébe. Németországban a közgyámok fizetik ki, nálunk esetleg a posta vagy a postatakarékpénztár útján lehetne ezeket az összegeket kézhez juttatni.” Ha ilyen jól tudja városi igazgatásunk, hogy a felháborító állapotokan minő módon lehet segíteni, miért nem teszi meg? Hiszen egy tollvonás elégséges volna ezeknek a visszáságoknak a megszüntetéséhez.

A Népjóléti Központnak nemcsak a különböző aprólékos munkával való túlterhelése szerkezeti hibája, hanem a szociálpolitikai gondolatnak kellő ki nem domborítása is hiányossága. Minden szociális gondoskodás kezdetben szegényügy volt. A szegényügy tengeréből emelkedtek ki a szociálpolitika egyes szigetei. A munkásosztály, a vanyongalan néposztálynak tagjai számára bizonyos körülmények fennforgása esetén jogokat állapítottak meg a társadalommal szemben. A megrokkant, a beteg, a megsérült, az öreg, a munkanélküli munkást a fejlődő szociálpolitikai törvényhozás nem utalja már a szegénységélyre, hanem jogot kap bizonyos meghatározott támogatásra. Nálunk, rendkívül fejletlen szociálpolitikai törvényhozásunk mellett, ami külföldön a szociálpolitika körébe tartozik, sok esetben még szegényügy. *A támogatásra szoruló nagy tömegéből, az általános szegényügy köréből, mind szélesebb rétegeket kell kivenni és szociálpolitikai jogokhoz juttatni, ez a szociálpolitikailag helyes törekvés.* Ezt különösen indokolja törvényhozásunknak az a helytelen felfogása, amely a közjótékonyaságban részesülő szegényt másodrangú polgárnak tartja és a választójogtól is megfosztja. A városi népjóléti igazgatási reform jótékonyaságot és szociálpolitikát egybevegyít. A legfontosabb gyakorlati kérdés, amely bizonyos rétegeknek városi úton a közjótékonyaság segélye alól való kivonását jelentené, a munkanélküliségi segélynek és a szegénységélynek az elkülönítése lett volna. A munkanélküliség esetén való támogatásnak külön szabályozása, a szakszervezetekkel e téren való együttműködés gondolata, távol áll az új reformtól.

Minden félreértés elkerülése céljából hangsúlyozzuk, hogy a tulajdonképeni szegénységélyezésre szorultak ügyét mi épp úgy szociálpolitikai szempontok szerint tartjuk intézendőnek, mint akár a munkanélküliek vagy rokkantak ügyét. De míg a törvényhozás rendelkezésbe és a közigazgatás régi sablonja az egész szegényügy felemelését és új szempontoktól áthatott rendezését nem

teszi teljesen lehetségessé, addig sürgős feladat az általános szegényügy területéből minél több részt kiharítani.

A Központ egyik főfeladata a társadalom népjóléti tevékenységének irányítása. Bizony itt sok az irányítani való. Egyesületi népjóléti működésünk méltó párja a hivatalos szociálpolitikáknak. Nagy a füstje, kevés a magja. A budapesti közjótékonyág-évkönyve a népjóléti egyesületek másfélévi működéséről számol be. Néhány jellemző adat. *A bevételeknek csak 60%-a esik jótékony célra. A bevételeknek körülbelül 4%-a ered csupán tagdíjakból.* Ez az eredmény csak rosszabbodna, ha beérkeznének azoknak az egyesületeknek az adatai is, amelyek nyilván nem azért mulasztották el a beszámolást, mert sok dicsekedni valójuk van.

A társadalom szociális munkájának kísértékütsége demokráciáink fejlettségével magyarázható meg. A vagyontalan osztályok befolyásának emelkedése ébreszti fel különösen az alvó szociális lelkiismeretet. Anglia és Amerika vezetnek a társadalmi népjóléti működés terén. Egyesületi rendszettel nehezen hisszük, hogy javítani lehessen a mai állapotokon. Különösen a mi viszonyaink között nem, ahol maga a város egyenesen elősegíti a Potemkin-egyesületecskék munkáját azzal, hogy segélyeket nyújt oly egyesületeknek, amelyeknek egyedüli támasza és talpköve a városi szubvenció. Nem az egyesülési szabadság túlsága az, ami a mi egyesületeinknek megártott. Hisz a kultúrállamok egyesületei sokkal szabadabban s mégis jobban működnek, mint a mieink. Nem tudjuk, hogy az eddiginél intenzívebb hatósági ellenőrzés nem fog a hatóságnak nem tárgyi okokból kellemetlen egyesületek irányában különös erővel megnyilvánulni. Egytől már most is óvni kell a közönséget. A polgármesteri előterjesztés szerint az erős ellenőrzés *„megnyugvást fog biztosítani mindenki számára, hogy jótékonyág cégére alatt a közönség bizalmával visszaélni nem lehet”.* Ezt a megnyugvást a természetszerűen felületes hatósági vizsgálat nem biztosíthatja. Épp úgy, mint a rendészet más terén a rendőrorvosi vizsgálat nem keltheti fel a biztonság érzetét

Nézetünk szerint nagyközönségünk intelligenciájának és az alsó osztályok befolyásának fokozódása nélkül a társadalom népjóléti működésén a hatósági beavatkozás keveset fog segíteni. Bár bizonyos útbaigazító és szervező munkának meglehet a maga jó hatása. A társadalom és a hatóság működésének egybekapcsolását különben sem oldotta meg szerencsésen a Központ terve. A tanács által kijelölt hús „emberbarát” nagyon kevéssé reméljük, hogy jól képviseli majd a „társadalmat”. Minthogy a Központi Segítő Bizottság sem jelentette a társadalmi erők megfelelő bevonását. A. Népjóléti Központban képviselt társadalom a tanács képeére teremtett társadalom lesz, nem a székesfőváros igazi társadalmá, amelynek ma nem a legrokonszenvesebb a tanács működése.

A Népjóléti Központ voltaképpen keret. A keret minden hibája mellett jó lehet az a kép, amelyet a gyakorlati működés fog megfesteni. Viszont jó keretben is lehet rossz kép. Mi keretekben, programokban gazdagok vagyunk, igazi szociálpolitikai mun-

kában szegények. *Nagyobb szükségünk volna szociálpolitikai többtermelésre, mint a meglévő készleteket rekviráló és csoportosító központra.* Amíg a székesfőváros alapvető politikai szerkezete nem változik meg, addig a legszebb programok is papirosan maradnak. Míg demokratikus közszellem nem tölti be városi életünket, amíg az egész városi közigazgatás nem lesz népjóléti központ, addig a Népjóléti Központ nem fog teremteni szociális szellemű városi közigazgatást.

Rónai Zoltán.

Rákosi Jenő már megint védi az irodalmat.

Balázs Béla megküldte legújabb verskötetét Rákosi Jenőnek ily ajánlással: „Őszinte tisztelettel és nagyrabecsüléssel egy ‚modern’ költő, aki mégsem érzi magát sem idegennek, sem ellenségnek.” Ez az ajánlás, mint Rákosi állítja, őt megdöbbenetette. Mert ő csak korholja a moderneket, de egyébként szereti és testvéri szemmel nézi a magyar irodalom összes munkásait. Rákosi olyan yira megszemélyesítője a nyolcvanas évek irodalmi ízlésének, hogy nem csoda, ha róla szólva vagy vele vitatkozva, íróink elveszítik hidegvérüket. Publicisztikai készségével, nagy szervezőtehetségével maradandó nyomot hagyott a magyar újságírás terén és ezen, tehát egy más téren szerzett tekintély súlyával igyekszik a 80-as éveknek, annak a kornak irodalmi elveit érvényesíteni, mely a maga impotenciájával ráfeküdt a magyar irodalomra és irodalomtörténetre, minden legkisebb életmegnyilvánulását agyonnyomva. Ha a Szabolcska-féle költői iskolától eltekintünk, túlzás nélkül nevezhetjük Rákosit a mai irodalom ellenségének. Siessünk hozzátenni, hogy nem lojális ellenségének, hanem olyanak, aki az irodalom hágai konvencióin szemhunyorítás nélkül teszi túl magát. Csupa testvéri szeretetből hazaárulónak nyilvánítja egyik írotársát, akit legjobban szeretne kiközösíteni a társadalomból, lehetőleg az államrendőrség segítségével, egy másikat pedig minisztere előtt „korhol” be, abban a reményben, hogy elcsapatása intő példa lesz másoknak. Mit akar ettől az embertől Balázs Béla? Vagy ő és még néhányan a struccot akarják variálni, azt hívén, hogy mert ők látják a struccot, a fejét homokba dugó strucc látja őket? A mai írók, esztétikusok akarják érteni és értik is a tegnapiakat, sőt nemcsak, hogy Petőfit és Aranyt tudják értékelni, de még a Szabolcska-féle iskolát és ezek újságírói exponenseit is, miért gondolják ebből, hogy Rákosi, ha akarná is, képes volna őket megérteni? Elvégre a versolvasás kora a legtöbb embernél éppúgy korhoz kötött, mint akár a szerelem és kevés ember tud harmincéves kora után más költőket olvasni, mint azokat, akiket már régebről ismer vagy akik ezekhez hasonlóak. Balázs Béla meggyőződhetik róla, hogy Rákosi Jenő egyáltalában nem kivétel. Lefordít prózára egy verset, helyesebben szólva kifordít értelméből egy verset és azt mondja, íme, ilyen egy modern vers. Pedig csak ennyit volna jogában mondani: íme, ennyit értek én egy modern versből. Rákosi azt mondja, hogy előtte homályos, rejtelmes

és nehezen érthető az új költészet és azt képzelem, hogy erről az új költészet tehet

Egyébről tehet azonban az új költészet ée annak több művelője. Miért nem nyugosznak bele abba, hogy vannak kérlelhetetlen ellenségeik, kikre nézve megszűnik minden erkölcs és józanság, ha a modern irodalom üldözéséről van szó? Vagy talán Rákosi Jenő dicséretét ambicionálják? Értjük, ha valaki erre pályázik. De akkor mit keres Ady és Babits oldalán?

B. R.

A nagybirtok demokratikus ideológiája.

A nagybirtok nemcsak a produktivitás, hanem a demokrácia szempontjából is több, mint a kisbirtok, ez egyik alap gondolata annak az előadásnak, amelyet Ereky Károly tartott „*Parcel-lázás, mezőgazdasági nagyüzemek és élelmiszertermelés*” címen a Közgazdasági Társaságban. „Nem az a lényeges, hogy a hazatérő hősök apró, önálló mezőgazdasági avagy ipari üzemekben agyondolgozzák magukat és önmaguknak legyenek a munkauzsorásai, hanem az, hogy mint *szervezett munkások* kapitalisztikus nagyüzemekben dolgozva, hozzájuthassanak a modern élet szépségeihez ée előnyeikhez.” „A nagybirtok szociálpolitikai szempontból is mérhetetlenül fölülte áll a parasztbirtoknak. Az ötvenholdas parasztgazda gyermekei és cselédsége rabszolgasorsban élnek.” „... a nagy uradalom cselédjei szép, egészséges lakásban laknak. Nem érzik a nyomor szelét soha.” „Az önálló parasztgazda függ a szolgabirtótól, a jegyzőtől... Oda megy, ahová lökik és egész életében kalaplevéve rimáncodik a tekintetes uraknál...” „A proletár az egyéni és politikai szabadság szimbóluma, nem a tekintetes urak előszobájában ácsorgó ködmenes parasztgazda.” A magyar mezőgazdasági proletár, mint az egyéni és politikai szabadság szimbóluma, ez szimbóluma annak az úgynevezett „társadalomtudománynak”, amelynek a csoportérdek a muzagetesze.

—L

Arany János és a háború.

Mikor 1915 október 6-án délelőtt átkeltünk a Száván, a tüzérségünk által kiüzött szerbek elhagyott lövészárkában kíváncsian keresgélünk. Ami először kezembe akadt, Arany *Toldy*-jának Zmaj-Jovanovič-féle szerb fordítása volt. Hogy került oda, ki tudja? Talán véletlenül. De talán szándékosan hagyta hátra valamelyik szerb tiszt, bizonyítékul és emlékeztetőül, hogy a műveltség, a művészet erősebb összekötő kapocs, mint amilyen éles szétválasztó kard a külpolitika, a háború. Térképtáskámba tettem e könyvlapokat, ma is őrzöm őket. Pár nap múlva egy srappal gyűjtője néhány lépésre tőlem esett le, még forró volt, mikor kézbe vettem, de aztán elhajítottam. Nem gyűjtök semmiféle háborús emléket, csak ezt a pár könyvlapot fogom megtartani és őrizni, várva azt az időt, amikor ott vehetjük fel a fonalat, ahol Arany János és Zmaj-Jovanovič János tették le.

B. R.

Tisztviselői költségvetés 1913—1916.

1. A költségvetések számszerű tételeiben.

A tételek neve	1913	1914	1915	1916
A) Táplálkozás:				
hus	405.50	497.—	748.90	520.10
zsír	92.20	120.30	334.—	508.50
főzelékfélék, burgonya . .	114.80	141.10	483.90	908.40
kenyér, liszt	131.—	186.90	306.—	216.—
tojás	62.60	72.40	222.60	433.50
vaj	60.20	78.90	167.10	451.90
sajt	41.20	62.50	121.10	401.—
gyümölcs	114.40	132.90	145.30	—
tej	73.—	127.40	241.60	—
tea, kávé	84.80	116.50	308.50	346.—
fűszer (cukor, stb.)	107.60	189.20	360.90	466.20
	1287.30	1725.10	3439.90	4251.60
B) Ruházkodás:				
ruha	300.—	460.—	670.—	800.—
cipő	90.—	140.—	190.—	210.—
fehérnemű	54.—	96.—	100.—	140.—
	444.—	696.—	960.—	1150.—
C) Lakás és háztartás:				
lakbér	1080.—	1080.—	1080.—	1080.—
felszerelés és jókarban-				
tartás	300.—	324.—	102.—	36.—
tűzelőszer	84.—	120.—	240.—	356.—
világítás	91.20	96.—	120.—	142.—
mosás és tisztítás	155.—	239.70	360.—	456.—
eseléd	240.—	320.—	354.—	384.—
	1950.20	2179.70	2256.—	2454.—
D) Orvos és gyógyszer	148.80	180.—	300.—	480.—
E) Kulturszükségletek	300.—	360.—	96.—	60.—
F) Üdülés	400.—	300.—	—	—
G) Egyéb:				
adó és járulék	120.—	144.—	144.—	144.—
apró kiadások	336.—	360.—	480.—	550.—
jótékonyág	60.—	60.—	24.—	—
biztosítás	120.—	60.—	60.—	25.—
	636.—	624.—	708.—	719.—
Összesítés:				
Táplálkozás	1287.30	1725.10	3439.90	4251.60
Ruházkodás	444.—	696.—	960.—	1150.—
Lakás és háztartás	1950.20	2179.70	2256.—	2454.—
Orvos és gyógyszer	148.80	180.—	300.—	480.—
Kulturszükségletek	300.—	360.—	96.—	60.—
Üdülés	400.—	300.—	—	—
Egyéb	636.—	624.—	708.—	719.—
	5166.30	6064.80	7759.90	9114.60

II. A költségvetések főtételei az összkiadás százalékában.

A tételek neve	1913	1914	1915	1916
Táplálkozás	23	28	45	47
Ruházkodás	9	11	12	12
Lakás és háztartás	38	36	29	27
Orvos és gyógyszer	3	3	4	5
Kulturszükségletek	6	6	1	1
Üdülés	8	5	—	—
Egyéb	13	11	9	8
Összesen	100	100	100	100

III. A költségvetések főtételei az 1913. évhez viszonyítva.

A tételek neve	1913	1914	1915	1916
Táplálkozás	100	134	267	330
Ruházkodás	100	157	216	254
Lakás és háztartás	100	112	116	126
Orvos és gyógyszer	100	121	201	322
Kulturszükségletek	100	120	32	20
Üdülés	100	75	—	—
Egyéb	100	98	111	113

IV. A táplálkozásra fordított kiadások százalékszerű megoszlása.

A tételek neve	1913	1914	1915	1916
Hús	32	29	22	12
Zsir	7	7	10	12
Főzelékfélék, burgonya	9	8	14	21
Kenyér, liszt	10	11	9	5
Tojás	5	4	6	10
Vaj	5	5	5	11
Sajt	3	4	4	10
Gyümölcs	8	8	4	—
Tej	6	7	7	—
Tea, kávé	7	7	9	8
Fűszer (cukor stb)	8	10	10	11
Összesen	100	100	100	100

V. Az összkiadás és a fizetés alakulása az 1913. évhez és egymáshoz viszonyítva.

Év	Kiadás	Fizetés
1913-ban	100	100
1914-ben	117	117
1915-ben	150	125
1916-ban	176	140

Az előző oldalakon levő költségvetési adatok egy pénzügyi tisztviselő háztartására vonatkoznak, mely három felnőtt családtagot foglal magában, akikhez még egy cseléd járul.

Az adatok tanulsága a következőkben foglalható össze:

1. A költségvetés teljesen átalakul:

a) 1913-ról 1916-ra az összkiadás 76%-kal emelkedik;

b) a táplálkozásra fordított kiadások 1913-ban az összkiadásnak csak 23%-át, 1916-ban pedig már 47%-át teszik.

2. Az életszínvonal rohamosan és válságos mértékben süllyed:

c) a táplálkozás terén a hús elveszti fő táplálék jellegét és helyét elsősorban a főzelékfélék foglalják el. 1913-ban egy családtag átlagos napi húsfogyasztása 0,15 kg.-ra, 1916-ban pedig már csak 0,04 kg.-ra tehető. Miután azonban úgy a főzelékfélék, mint a hús pótlására ezeken kívül szolgáló tojás, vaj, sajt ára is a háborúelőtti állapothoz viszonyítva négy-öttszörösre emelkedett, azt a nagy hézagot, amit a húsfogyasztásnak körülbelül negyedére történt csökkenése ütött a táplálkozáson, a legnagyobb áldozatokkal sem lehetett kitölteni. Tekintetbe veendő az is, hogy 1916-ban gyümölcs és tej nem szerepelnek többé a táplálékok között:

d) a kulturszükségletek a minimumra redukáltak;

e) üdülésre egyáltalán nem marad fedezet, holott a háború miatt amúgy is csak rövid szabadságról lehetett szó.

3. A deficit fokozódik. A kiadások 1915-ben 16, 1916-ban már 20%-kal haladják meg a tisztviselő fizetését. A deficit a megtakarított pénz feléléséből, egy biztosítás sztomiózásából és mellékeresetből nyer fedezetet. A tisztviselőnek tehát a rendkívül megnövekedett háborús munkateher mellett is kell mellékfoglalkozást vállalnia.

l—m.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Vallás és társadalom. *Clement C. J. Webb: Group theories of religion and the individual. London: Allen 1916. 205 I.)*

A régi, a hagyományokat őrző Oxford szelleme nyilatkozik meg Webb tanár művében. A konformista egyház felvilágosodott, modernista fia szólal meg abban, ki alapos ismerője a tudomány legújabb irányainak és ezek ismeretével vértelmez fel magát, midőn könyvet ír a vallásos érzés védelmére. Mert valójában vitairat ez a mű a vallás igazai és örökkévalósága mellett a Durkheim-iskola tanításai ellen. Mindenütt átvillan a mű alapgondolata a vallásos érzés ősi, az ember természetéből fakadó (*genuine*) voltáról. Nem a társadalom, hanem az egyén annak igazi hordozója, az egyéni lélek a maga, részekre nem bontható egészében annak forrása és megvalósítója. Mindenütt hangsúlyozza az egyéni lélek egységességét és viszonylagos függetlenségét a társadalomtól.

A mű spiritualisztikus felfogásának felel meg, midőn kétségbevonja, hogy képzeleteink kizárólag az anyagi világgal való összefüggésünkből keletkeznek. Nem a jelenségek okozói eszméinknek, hanem képzelőtehetségünk. Eszméink a lehetőségek elképzelésének (*imagining how things come about*) az eredményei, ami viszont csak tárgyas, társadalmi hatásoktól független tehetségekkel felruházott lélek mellett lehetséges. Nehezen egyeztethető össze ezen álláspont a szerző alapos társadalomtudományi ismereteivel, melyek megláttatják vele az egyénnek a társadalomtól való függését. Így midőn a vallásnak a mindenkori társadalommal való kapcsolatát elismeri (62.1. és több más helyen) és mégis ezzel ellentétben Durkheim tanainak fejtegetésénél (III. fej.) az emberi lélek és tárgyilag létező isten (*objectively real God*) vagy a dolgok isteni rendje közti közvetlen kapcsolat tagadását *petitio principii*-nek nevezi és merő feltevésnek azt, hogy a kötelezettségek isteni eredetének bizonyítása meghaladja a tapasztalat körét. Vagy midőn kifogásolja Durkheim azon megállapítását, hogy a vallásos képzetek társas képzetek (szerző szerint eszmék), melyek társadalmi tényeket és valóságokat fejeznek ki és ezeket az egyének a világra vonatkozó vallásos eszméire és tapasztalataira vezeti vissza. Szerinte a társas tudat a vallásos tudatból alakul és nem megfordítva. Viszont azonban hibáztatja azt a felfogást is, mely a vallást végső kifejlődésében a társadalom hatásától független egyéni tetszés, az ízlés, a művészet, a társadalmi szempontból nem jelentékeny egyéni élmények birodalmába utalja. A mai felfogás szerint — mondja a szerző — a művészet közömbös az igazság iránt, feladata az arányosság, a szép, az összhang kiérése, holott

a vallás csak a dolgok lényegével, azok igazságával békül meg. Ez csak embertársainkkal egyetértésben lehetséges. Íme tehát a megtagadott társadalmi összefüggéseket részben visszahelyezi jogaikba, de misztikus ködbe burkolva, mely bizonytalanságban hagy mindent. Végso következtetései az egyéni és az általános elemzésében, azok bizonyos titokzatos egységesítésében csúcsosodnak. Szerinte minden ember képviselője az általánosnak és az egyéninek. Az egyéniben megtaláljuk az általánost, de az általános sem tud megvalósulni egyén nélkül. A társadalom maga is ily általánosság (*universal*), de csak egyéneinek tulajdonságaiból fakadó általánosság. Közösségben keletkezik az egyén vallása, mit az egyén és a társadalom egymásrautaltsága, lényegük azonos sága és elválaszthatlansága magyaráz. Örök kategória az, mely mindenkorra egyesíti az egyént a legnagyobb általánossággal, istennel. Nem lenne nehéz kimutatnom, hogy Bergson nélkül a mu vagy nem lett volna megírva vagy nem úgy, amint előttünk fekszik. A vallás szerzőnél ugyanazt a szerepet játsza, mint Bergsonnál az ösztön, az teremti az embert és társadalmat olyanná, amilyen.¹

Szerző kiindulási pontjának kettősségéből — a társadalmi vonatkozások erejének habár bizonytalan elismeréséből és az egyén függetlenségének és győaelmességének hirdetéséből — folyznak a mű egyes ellentmondásai és a kritikai részben foglalt igazságok és igazságtalanságok. Helytelenít minden elméletet, mely a vallás keletkezését és fennmaradását, mint tisztán társadalmi vagy szerző kifejezése szerint csoport- (*group*-) jelenséget fog fel.

Lévy-Bruhl *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures* című művének bírálatából indul ki a szerző. Lévy-Bruhl az ősi ember sajátos értelmiségéből származtatja a vallást, Míg szerinte a haladottabb társadalmak embere az ellentétek logikai törvénye szerint gondolkodik, addig az ősi ember értelme a hasonlóságok és részesedések logikáéi lenes formában mozog. Ez magyarázza az ősi, az idők folyamán elhalványult csoportérzést, mely egynek és egyformának érzi az embert, a természetet és annak jelenségeit és mindegyiküket minden átalakulásra képesnek tartja. Ez forrása a vallásnak. Midőn társadalmi tapasztalatok az ellentétek észlelésére képesítik az egyéni értelmet, azzal szükségképpen csökken az értelem csoportszerű jellege és azzal a vallás ereje és tere. De még ma is a régi, logika előtti gondolkodási forma maradványai magyarázzák a vallás fennmaradását, ma is csoportérzés foszlányaiból táplálkozik a vallásos érzés. Lévy-Bruhl ezen dolatmenetét fejlesztik tovább Mauss és Hubert a *L'Année sociologique* VII. évfolyamában közölt, a mágiára vonatkozó értekezésükben. Ugyanazon értekezés ez, mely oly szigorú bírálatban részesült — szerintem sok tekintetben érdemtelenül — a *Huszadik Század* 1905-iki évfolyamában.² Ebben kifejtik, hogy tisztán törzsi

¹ L. Bergson: *L'évolution créatrice*. Paris, 1910. 147—168. 1.

² 11. k. 533—542. 1.

erő, ami a primitív vallások varázsszertartásaiban — a *mana* és *orenda* — titokzatos erejében megnyilvánul. Csoport nélkül ezen szertartások értelmetlenek és erőtlenek. A vallás eszerint az egyén tiszta értelmével össze nem egyeztethető, csupa illúzió, képzelődés, titokzatosság.

Webbnek ezen írók elméletén gyakorolt bírálata bizonyos tekintetben alapos. Sikerült kimutatnia a primitív és haladottabb társadalmak összehasonlításából, hogy egyéneik értelmében nincs minőségi különbség, hogy a kezdetleges ember értelme épp oly formákban működik, mint a haladottabbé. Csak kevesebbet tud és rosszul tud. A mai ember is hibás észleletekből hibásan következtet, az ősi tudás, illetve tudatlanság adataiból tehát a mai ember sem következtetett volna mást, mint őse. A logika törvényei — az ellentétek formájában működött mindig az ember értelme és nem lehet a prelogikus értelemmel magyaráznunk a vallás keletkezését, következésképp annak fennmaradását sem magyarázhatjuk értelmünknek még ma is észlelhető állítólagos kétféleségével. Ezért nem is lehet a vallás csupa illúzió.

És teljesen igaza van Webbnek, midőn Mauss és Hubert-rel szemben a tanaikban megnyilvánuló következetlenségre utal. Ha a vallás tisztán csoportjelenség, hogyan szabadulhat tőle a szerintük kizárólag a csoport hatása alatt élő és gondolkodó egyén, ha minden érték — az absztrakt eszmék, az idő és tér, a Kant által *a priori*-nak nevezett kategóriák — társadalmi képződmény, miért legyen értéktelen a szerintük elsősorban ilyenek mutatkozó vallás? Az egyéni értelem, a *raison pure* — maga is csak társadalmi fejlődés eredménye lehet, hogyan állhat tehát ellentétben a vallással?

Sajátságos, de úgy van, szerző felfogása sokkal közelebb áll a társadalomtudomány egyik legpozitívabb szellemű művelőjéhez, aki mechanikai erők kölcsönhatására iparkodik visszavezetni a történelmet: Durkheimhez. Mert bár Durkheim is tisztán társadalmi jelenséget lát a vallásban, mert bár a vallás meghatározását tisztán társadalmi valóságokra építi fel, amennyiben kötelező hit tárgyaira vonatkozó kötelező szertartásokból állónak tartja, fejtegetéseiben mégis bizonyos el nem vitatható metafizikai vonás található. Hajlandó a vallásnak és egyáltalán a képzeteknek a társadalmi tényezőkkel szemben bizonyos önállóságot tulajdonítani és így önkénytelenül is a társadalomnak intézményekben, lelki összefüggésekben és egyéneken megnyilvánuló energiaforrásai mellé entitásokat állít. Az emlékezőtehetséget a lélek tárgyi tehetőségének tartja (143. l.), bizonyos függetlenséget tulajdonít a társadalmi öntudatnak az egyénitől, a vallásnak a társadalmi öntudattól, a kategóriákat vallásos eredetűnek, *a priori* jellegűeknek tartja (*symboles bien fondés*, 162. l.), a társadalmi öntudatot iga?i mikrokozmosznak. Durkheim ezen kijelentései a szerző osztatlan tetszését bírják és hajlandó a Durkheim alapfelfogása és fenti kijelentései közti ellentétet a szociológiai iskolától örökölt hátrányos megszokásnak tulajdonítani.

Ezen szemle olvasói előtt nem kell hangsúlyoznom, hogy a szerző világnézetéhez nehéz a kellő megértéssel közelednünk. Kritikáját sokban helyesnek találtuk, de alapvető eltérés marad köztünk és a szerző közt, melyben egyik vagyunk az általa bírált írókkal. A vallás keletkezésének és fennállásának megértéséhez nem szabad az egyént kiragadnunk a társadalomból és misztikus kapcsolatot létesíteni közte és a természetfeletti közt. Nincs is erre semmi szükség. Kellőleg magyarázzák ezen társadalmi jelenséget az egyéni lélek és a társas összefüggések tapasztalati tényei. A vallások kialakulnak, mert az ember kénytelen állást foglalni azzal szemben, ami nem tartozik énjéhez, a természettel és ember-társaival szemben. Ez az állásfogalás csoportban, társadalomban élés közepette, csoportthatás alatt történik és ha az a csodás, a rettenetes, az alig megérthető előtti bámulat és félelemben nyilvánult meg, szóval abban, mit vallásnak nevezünk, úgy ez azért történt, mert az akkori ember rendelkezésére nem állott más magyarázat. Az ősi vallás tehát az ősi ember értelmi és lelki struktúráját tükrözteti, csakúgy mint a későbbi vallás a későbbi emberét. A vallás csakúgy társadalmi jelenség — ha tetszik csoportjelenség — mint minden, ami a társadalomból fakad. Az egységben élő ősi társadalomban a vallás is egységes volt, a társadalom rétegződésével, az egyéni lehetővé válásával rétegződések állanak be a vallásban, egyéni színeket nyer, de teljesen egyénivé, a társadalomtól függetlenné éppoly kevéssé válhat, mint maga az egyén. Webb álláspontjából érthetetlen marad a társadalom keletkezése és fejlődése, nem lehet társadalmi okozatosság. Minden, ami történik, az egyén befolyásolhatlan akaratából, összefüggéstelenül, véletlenből történik, Webb álláspontja a társadalom tagadásával egyértelmű.

Más szempontból megállapíthatjuk, hogy az az eredendő bizonytalanság, melyben az ősi ember élt a természettel szemben, még ma is sok vonatkozásban fennáll és bár a jelenségek elfogulatlan észlelésén alapuló tapasztalatok egész sora vallás-nélküli magyarázat keresésére utal ott, hol ilyennel még nem rendelkezünk, magában véve ez a keresés nem elégíti ki a mai napra, a jelen pillanatnyi szükségleteire utalt cselekvő embert. Ezért a vallás fenn fog állani mai formájában mindaddig, míg a természet minden rejtélyének feloldása közkinccsé nem válik. Ez megint csak társadalmi fejlődés eredménye lesz. Mindezen szempontok adják kulcsát a vallások fejlődésének, formái átalakulásának és fennállásának. Lényegileg ugyanezt mondja Spencer *The study of sociology* című művének 12. fejezetében, midőn kiemeli, hogy a vallás lényeges tényező minden társadalomban, eltérései alkalmazkodások a mindenkori társadalmakhoz, lényege azonban állandó.¹

Nem sikerült tehát Webb tanár kísérlete, a vallást nem tudta függetleníteni a társadalomtól és tisztán az egyénire

¹ L. Guyau: *A vallás szociológiája*, 75. 1.

visszavezetni. Amit megcáfolt, az nem lényeges alkotórésze a vallásra vonatkozó tudásunknak és feltevéseinknek.

Mindamellett sok gondolatra és átgondolásra késztet a munka. Élvezettel olvasható, bármennyire különbözik is Webb világa a mi világunktól. *Stern Lázár.*

Társadalom és vallás. (*Ku Hung-Ming: Der Geist des menschlichen Volkes und der Ausweg aus dem Krieg. Jena, Diderichs, 1916. 181 t Ára 3.50 M.*)

Gazdag kereskedősaládból való, angol s német egyetemeken járt, vérbeli kínainak a mostani háború okaira, valamint megszüntetésének módozataira vonatkozó elmékedéseit adja e munka. Mint címe is sejteti, a magyarázás és orvoslás főeszköze a kínai kultúrának a miénkől hiányzó vonása lesz. A könyv legnagyobb része így a kínai társadalom felépítésének alapelveivel foglalkozik, mégpedig állandóan jelezve a különbséget a kínai és az európai társadalom berendezkedése között. Dacára tehát a fogyatékos és sokszor naiv bizonyításoknak, érdekes és tanulságos fejtegetéseket kapunk e könyvben, főleg a kínai vallásról, mint a társadalmi rend főtámasztékáról.

Szerzőnk észjárását a következő gondolatmenettel lehetne jellemezni: Az élet legsajátosabb s egyben legparancsolóbb tulajdonsága, hogy önmagát fenn akarja tartani. Ez az önfenntartási ösztön elsősorban az egyénben dolgozik, megvalósítása azonban neki nem sikerül: az egyéni lét szűkösen korlátolt marad. Alapvető élet-tani tény, hogy két egyén egybeolvadása felfrissíti az élet erejét s aj egyént teremthet: az élet megkísérti társas módszerrel tartani fenn magát. Ez vezet a le-felmenő és pedig mind a két irányban táguló *család*-hoz, melynek természetes kiszélesbedése — bizonyos fizikai korlátokkal egyetemben — alkotja az államot. Az egyes önfenntartása így szélesül fajfenntartássá.

Az együttélés azonban az egyén korlátozását, a társadalom valaminemű rendjét hozza magával. Miféle eszközök biztosíthatják a rend fennmaradását! Elsősorban a tisztelet, önfeláldozás, mit az egyén érez a társadalommal szemben, amely az ő és utódai életét lehetővé teszi. Ennek az önkéntes alárendelésnek forrása nem egyéb, mint engedelmeskedés az önfenntartási parancsnak. Bármilyen munkában, kínlódásban telik is el életem, minden pillanatban érzem, a legfájdalmasabb pillanatokban a legelementárisabban, az élet e parancsának könyörtelenségét s ugyanakkor legmélyemben a hálás tiszteletet, amellyel az életnek tartozom. Ugyanily emberfeletti s egyszerű erővel ragad meg s hajt igába a gyermekeim élete s csíholja ki belőlem a tisztelet és hála legmélyebb érzéseit; a pusztá létezés örömeinek legtisztultabb formája: szeretni utódainkat. Az engedelmességnek, önfeláldozásnak legvégső forrása tehát *a szeretet*, a ragaszkodás az élethez, de nem csupán a magunk szűkös egyéni életéhez. A család az elődök és utódok révén átviszi

ezt a tiszteletet, odaadást a társadalomra, amelyben élnek s ez a tisztelet és odaadás itt a megállapított rendre és rendelkezőkre fog irányulni.

Másik eszköz a rend fenntartására az *erőszak*, a többség ereje az egyes, a kisebbség felett. Tiszta fizikai erővel azonban nem lehet társadalmat fenntartani; az a megadás és alázat az étellel szemben, ami az együttélést teremti, az teszi a fizikai erő hatását is maradandóvá, társadalmivá.

A vallás nem egyéb, mint a fentebb vázolt önfeláldozás, alárendelés allegóriája. Az isten a rend, az igazság megszemélyesítője. Az engedelmisség materiális megvalósítása az egyház a hitbéli dogmákkal. Tipikus példa erre a katolikus egyház. A rend, az engedelmisség tényleges keresztülvitelének eszköze, itt az egyéni élet túlvilági folytatásába vetett hit, ragaszkodásunk a további egyéni létezéshez. Ebből ered az istenfélelem s ebből a tisztelet, engedelmisség az egyház és; az isten szolgái irányában.

E szempontból legtökéletesebb lenne a társadalom berendezkedése, ha a rendfenntartás másik eszközére, a fizikai erőre egyáltalán nem lenne szükség. Azonban erre sokszor és pedig kikerülhetetlenül rákerül a sor. Ebből a szükségszerűségből áll elő az államhatalom a maga szövevényes szerkezetével, rendelkező és büntető közegeivel. A tisztelet, az engedelmisség azonban, amellyel az egyes viseltetik ezekkel az intézményekkel és vezetőkkel szemben, épp annyira gyökerezik az önfenntartásból eredő önzetlenségben, mint az erőszakban.

Az európai középkort jellemzi a vallás uralkodása. Kísérlet ez a rend fenntartására az első forrásból fakadó tisztelet, önfeláldozás segítségével. Kudarccal azért kellett végződnie, mert az eredeti tiszteletforrástól eltávolodott, s a felépítményhez, isten, egyház, dogmákhoz kötötte a tiszteletet, az engedelmisséget. Az utóbbiakban azonban lehetett később nem hinni, vagy legalább is nem azzal az elemi erővel, amire a rend fenntartásának szüksége van.

Innen van, hogy lassanként igénybe kellett venni a másik, a durva eszköz is s ebből fokként megszületett az újkor militarizmusa, a szónak a szokottnál jóval tágabb értelmében. Baja ennek a rendszernek, hogy mechanizálja, géppé teszi a társadalmat, hol mindenkinek szigorúan ki van jelölve a hatásköre, mit semmi esetben át nem léphet. Ebből az következik, hogy hiába vesz részt benne mindenki (az általános választójogot a maga teljességében megvalósultnak véve), a társadalom mechanizmusához a névleges vezetők, tudniillik vezető hivatalos állásokban levők alig nyúlhatnak hozzá, míg ellenben néhány gazdag ember a szavazatok megvásárlásával a maga érdeke irányába kormányoztathatja az óriási gépezetet, akár a vezetők érdeke ellenére is.

Szerzőnk szerint jelenleg Kínában a mi középkori módszerünk működik, de minden teológiai felépítmény, dogmatikus vallás s így papság nélkül. A kínai társadalom ezek szerint elérkezett volna a fejlettség oly fokára, hol az egyesek fegyelmezettsége pótol katonát is, papot is. Kínában rend van hivatalos egyház, papság, valamint

militarizmus nélkül. Az egyetlen hit, amit terjesztenek — iskoláiknak ez a főcélja —, hogy az emberek jók, polgári kötelességeiknek híven eleget tesznek. Nem azt tanácsolják: szeresd felebarátodat, hanem megállapítják, hogy az emberek tisztelik felebarátaikat. Ebből a célból visszamennek a tisztelet és szeretet ősforrásához, a családhoz s az „isten”-tiszteletet helyettesítik az „ősök”, a család tiszteletével, mely mindig elevenen működő erő marad.

Ez a jó polgár vallásának nevezett szociológia Kong-fu-ce őskínai bölcs műve. Tényleges megvalósítása azonban nem oly tiszta és szép, mint maga az elmélet. A családról áttevődik a tisztelet a társadalomra, mint tágabb családra s főleg törvénytiszteletből, legtöbbször pedig császártiszteletből áll. Szerzőnk azonban adós marad a felelettel két kérdésre: Először, hogy miként alakult ki ez az állítólagos önfegyelmzés, másodsor, hogy hogyan, milyen formákban működik a társadalmi rend tényleges fenntartása közben. Emlékeztünkbe idézve a kínai büntető törvénykönyvek számunkra egyesesen esztelennek tetsző szigorúságait, némi kételyek merülhetnek fel bennünk a rend, valamint a kölcsönös tisztelet, szelidség fokára nézve is. Az sem elfogadható állítása szerzőnknek, hogy Kínában ne lenne vallás. A buddhizmus nagy elterjedése nem éppen erre mutat.

Végso következtetés: A háborúból kivezető út csak az lehet, hogy fogadjuk el Kong-fu-ce tanítását, legyünk „jó polgár”-ok. A béke tényleges keresztülvitelére szerzőnk a következő módot javasolja: Engedni kell a társadalom rideg gépiességéből s teljhatalmat kell adni néhány lelkiismeretes embernek, államfőnek, azaz rájuk kell bízni magunkat, tisztelni kell jóhízüségüket. Lehetetlen, hogy olyan hatalommal és bizalommal felruházott emberek a lelkükre vegyék a tömérdek vérontást, mikor maguknak igazán nincs belőle hasznuk s így valahogy csak kiegésznek. Ne féljünk, a nép nem fog ellenkezni: örülni fog.

Bármily naivnak, túlegyszerűnek tünik is fel a most vázolt gondolatmenet, vet némi világosságot oly dologra, mi csak dereng nálunk, tudniillik az egyesek életének könyörtelen egybekapcsolódására. A közösség élete alapvetőbbnek tünik az egyesénél, Mintha az alázatnak, a vallásnak új, friss forrása nyílna itt meg számunkra. Az egyéni élet véges; igazában tehát az életet fenntartani, élni csak együttesen lehet s így az egyén teljes öntudattal lemond önmagáról, hogy az élet másik formáját lehetővé tegye. Ezáltal legalább egyes vezetők egyénisége a mainál sokkal teljesebben kialakulhat s így még az individualizmus céljához is — mely sohasem állt egyéniség-tömegek létrehozásában — határtalanul közelebb jutunk. Mintha a mostani háború lelkünkre gyakorolt legnagyobb, egyben lesújtó s felemelő hatása éppen ilyen perspektívákra, a közösség életének mindent átfogó e konkrét és spontán kialakulására mutatna.

Czébely Domokos.

A fejlődéstudomány bírálata. (*Julius v. Wiesner: Erschaffung, Entstehung, Entwicklung und über die Grenzen der Berechtigung des Entwicklungsgedankens, Berlin: Gebrüder Paetel 1916.*)

A szerző műve kritikus műnek mondható, mely főleg a címben jelzett fogalmakat bírálja és fejtegeti. Elsősorban a fejlődés problémájával foglalkozik behatóan. Kifogásolja Herbert Spencernek a fejlődésről adott meghatározását és szembeállítja vele a saját definícióját, mely következőképpen szól: Igazi fejlődés csakis individuális jelleggel felruházott lényeken lehetséges. A fejlődés menetét belső inhaerens potenciák szabják meg. Minden igazi fejlődésnek törvényszerű menete van. Minden igazi fejlődés határozott célhoz vezet, vagy határozott irányban halad. Igazi fejlődést az állatok és növények kívül az állati és növényi fajok keletkezésében és a kristályok képződésében tapasztalunk. Az igazi fejlődést külön kell választani a látszólagos fejlődéstől (*Pseudoevolution, Scheinentwicklung*), melynek példái a fövenypartok (*Düne*), hegyek, hegyláncok, szigetek, köztrétegek, a földkéreg alakulásai. A fejlődéssel szembeállítja a keletkezés (*das Werden, Entstehen*) és a megmaradás (*das Sein, Beharren*) fogalmát. Herbert Spencer ezeket figyelmen kívül hagyta.

W. kifogásolja Herbert Spencer integrációs fogalmát. Szerinte Spencer az integráció szót különböző értelemben használja, majd fejlődési folyamat helyett, majd korrelációs folyamat, majd anyagszaporulat és anyagkoncentráció értelmében.

Spencernek ama felfogásával szemben, hogy az állatok és növények fejlődése homogén sejttel kezdődik és komplikált struktúrával bíró szervezettel végződik, W. kiemeli, hogy a csirasejt már rendkívül komplikált struktúrával és kémizmussal bíró sejt, sokkal komplikáltabb valami, mint a felnőtt szervezet bármelyik más sejté. Spencer idejében még nem ismertük a csirasejt protoplazmájának, magvának, kromozómáinak struktúráját.

Spencer a disszociációt az evolúció kiegészítőjének (*complement*) tekinti. Teszi ezt, hogy a fejlődés törvényének általános értelmét szerezzen. Csakhogy a disszociáció egyenes ellentéte a fejlődésnek. Az igazi fejlődés menetében sehol sem akadunk a Spencer által feltételezett evolúció és disszociáció közötti aequilibriumra.

A fejlődés mellett nem szabad megfeledkezni a keletkezésről, megmaradásról, megállapodásról és ugrásszerű átalakulásról sem, melyek az élők világában fontos szerepet játszanak.

W. azt állítja, hogy a józan ész diktálja a *generatio spontanea* (*Urzeugung*) tagadását. Citálja Kantot, ki ugyanazt mondta és arra az érve támaszkodott, hogy az élő szervezet önállóan táplálkozik, regenerálódik és szaporodik, holott a holt anyagot a télenesség (*inertia*) jellemzi. Az élő W. szerint épúgy örök időtől fogva létezik, mint az élettelen. Ezzel szemben mások ugyancsak a józan észre szoktak hivatkozni, amikor a *generatio aequivoca* felvételét szükségesnek tartják. Pasteur kísérletei bebizonyították ugyan, hogy az általunk ismert körülmények között a természet-

ben élőlény csak élőből keletkezik, de nem döntötték meg annak a felvételnek lehetőségét sem, hogy általunk nem ismert körülmények között élő lény másképp keletkezhetnék.

W. Darwin szelekciós teóriáját néhány szóval letárgyalja és kategorice visszautasítja. Darwin szerint az élő szervezet külső okokból változik, pedig W. szerint tény, hogy a szervezet csakis belső, a szervezetben rejlő potenciák folytán változhatik. Ezzel szemben elegendő lesz Sumner és Przibram kísérleteire hivatkozni, kik egereket és patkányokat néhány nemzedéken keresztül állandóan meleg levegőn tartottak és átöröklődő elváltozásokat észleltek, melyek néhány nemzedék után állandósultak és akkor is megmaradtak, ha a következő nemzedéket változó hőmérsékletű légkörben nevelték.

Darwinnak ama felfogását, hogy az erkölcsi érzés állati ösztönből fejlődött és kezdetleges formájában állatokban is megvan. W. kerekén visszautasítja. Nem tagadható azonban, hogy a kutya hűsége és az állatok kölykeik iránt táplált szeretete az erkölcsi érzés fogalma alá esik.

Művének zárszavában W. rezignáltan bevallja, hogy nem sikerült neki a fejlődés lényegébe betekintést szerezni és csak azzal tud vigasztalódni, hogy mások sem bírtak hasonló fontosságú, alapvető problémákkal megbirkózni. *Schein Mór.*

Háború és eugenika. (*Géza v. Hoffmann: Krieg und Rassenhygiene. Die bevölkerungspolitischen Aufgaben nach dem Kriege. München: Reinhardt, 1916. 29 l.*)

A háború óriási irodalmának legnagyobb része vagy a jelenlegi háború eseményeivel foglalkozik, vagy a háborút bizonyos szempontból vizsgálva azon vonatkozásokra terjeszkedik ki csupán, melyek a társadalom egy izolált jelenségkomplexuma és a háború között fennállanak; csak elenyésző csekély része az, mely a háborúval, mint tüneménnyel foglalkozik. Pedig minden vele összefüggő viszonymegállapításnak rendelkezni kellene bázisul ily fogalmakkal.

A szerző a háborút a szelekció egy fájának tekinti; a háború szelekció a népek között, de szelekciót indít meg a népeken belül is, mely azonban már nem előnyös. Amíg ugyanis a háborúban — legalább elméletileg — az a nép győz, mely minden tekintetben a legderekebb, az egyének között éppen megfordítva történik: a legértékesebb emberanyag megy tönkre. A háború tehát csak az esetben jelenthet előnyt a győztes félre, ha az utána következő békés időkben pótolni tudja veszteségeit.

A szerzők nagyrésze eddigelé a háborúnak csak az egyének között működő ezen közvetlen, elsődleges szelekciós hatására volt figyelemmel s ezért állandó példaként használták fel a szelekció célszerűtlenül működő esetének. Szemük előtt az erős és egészséges fizikum lebegett, a jellembeli sajátságok közül a bátorság. Midőn a szerző is osztozik e balhiedelemben, csak tolmácsául szegődik e mondhatni köztudatba, átment véleménynek. A hiba ott van, hogy a kiválóság megítélésénél nem szabad katonamértéket alkalmazni. De ma, a háború harmadik esztendejében már csak azért sem lehet ezt tenni, mert nincs is ilyen; egy futó pillantás az utcán vonuló katonaságra, meggyőzhet bennünket efelől. Amint pedig a harctérre küldött anyagban nem történik lényeges kivá-

lasztás, a harctéren sem várhatjuk a mai pergőtüzes harcmódot mellett, hogy ez valami kivételt tenne áldozatai között egyéni kiváltság szerint. A szelekció tehát legrosszabb esetben is vakul működik; minőségileg csakis a harctéren szerzett betegségek tekintetében avatkozik be károsan a faj életébe. Ez azonban annál súlyosabb és be sem látható perspektívájú veszedelmet rejt magában. Itt fajegészségügyi szempontból első fontosságú a nemi betegségek széles elterjedése. Ezen kívül H. még azokat említi, melyeket a háborús gazdasági helyzet, a férfimunka helyettesítése nővel, a katonák világlátása és az erkölcsök javulása (?) idéznek elő a fajra. Mindezek egyenként is nagy kérdések, egyelőre azonban nem lehet még róluk végleges eredményt leszögezni; e tekintetben várunk kell a háború végéig. Most csak kombinálhatunk. Annyi azonban már így is valószínű, hogy a háború erkölcsi hatását illetőleg tévedett. Az élet, amit katonáink a fronton folytatnak, nem más, mint visszaszülyedés az ököljog állapotába, „visszatérés a természethez”. Annyi század szelídítő hatása után katonáink újra megtanulják az emberi életet és a tulajdon szentségét semmibe venni, amiből előre is következtetést vonhatunk a bűnözések, verekedések és súlyos testi sértések számának nagy felszökkenésére a háború után.

Tekintettel arra, hogy ezen részlettémák teszik ki voltaképpen a *háború és fajegészségtan* tartalmát, bővebb tárgyalásukat várjuk. Annál inkább, mert voltaképpen ennyi csak, amit a címről mond. A mű alcíme: a népesedési politika feladatai a háború után, jobban kifejezi a tartalmát. Ezen a réven kitér azokra a faji károkra is, melyeket a kultúrellet eredményeként, mint annak hátrányait kell elkönyvelnünk. Elégszer meg nem ismételtetője, hogy ebből nem egy kíméletnélküli létért való harc megindítása a tanulság, hanem a fajra ártalmas hatásokat kell közömbösíteni.

Ha már most tisztában vagyunk a veszedelmekkel, melyek a faj jövőjét két oldalról is fenyegetik, azoknak ellensúlyozásáról kell gondoskodni. Több erre a célra szolgáló eszközt ajánl. Legjobban véli ezt elérhető fajegészségtani gondolkodás terjesztésével, mely irányban a sajtó, e célból alakult társulatok stb. sokat tehetnek. Ha meggondoljuk, hogy az egyéni egészségtan főbb szabályai és azoknak gyakorlati alkalmazása az utóbbi évtizedek folyamán mily gyorsan elterjedtek a műveltebb osztályoknál, hasonló eredményt várhatunk ez új eszmék propagálásától is. Az azonban kifogásolható, hogy ilyen progresszív törekvéseket, amilyeneket a fajegészségtan alapján álló népesedési politika képvisel, regresszív irányú szervek erősítésével akarjon fejlődésükben elősegíteni; például a családi érzés fejlesztésével. A templomnak is nagy jelentőséget tulajdonít e téren.

A szerző másik ily eszköze egy új nemesség alapításának terve. Csak azok bírnának e kiváltsággal, kik legalább hat, testileg-lelkileg egészséges gyermeket nevelnek fel. A gyermekek közül pedig azok, akik szintén megfelelnek e feltételnek, emelkednének egy ranggal. Ezt a javaslatát azonban jobban ki kellett volna fejtenie, mert jelen formájában még csak nem is diskutálható. Elsősorban is: járna-e kiváltsággal a nemesség? Ha igen, nem rontaná-e ez le a kiválogatódás hatását, mint a jelen arisztokráciájánál? Ha nem járna, mi értelme volna?

A faj jövőjének nem utolsó biztosítéka még a népek velük született hajlamai között meglévő fajgyűlölet alsóbbrendű fajtákkal szemben, amilyen az Egyesült Államok fehér lakosságának ösztönszerű faji elzárkózása a négerektől. Hogy mennyire indokolt, a délamerikai példa mutatja. Eklatáns bizonyítéka ez annak, hogy erkölcsi felfogásunkra mily nagy átalakító hatással lesz ez a fiatal tudomány, de a nemzetközi politikai erkölcsökre is, mely egy nép elnyomatását faj egészségügyi okokból szentesíti.

A témájához mérten túlrövid tanulmánynak, mely anélkül, hogy tárgyát kimerítené, minden lehető fajegészségügyi adalékot felhord, ezen főhibáját el kell nézni éppen azon célzat érdekében, melyből ez történik s melynek egyébként tökéletesen megfelel. Ez: a figyelmet a háború kapcsán a faj egészségügyén sürgős feladatokra terelni, egyben rögtön propagandát csinálni mellette. A dolgozat rövid foglalata megjelent különben *Fajegészségügy és népeledési politika* címen a *Természettudományi Közöny* októberi számában is. Fenyvessy László.

A vidéki színészség lélektanához. (Laczkó Géza: *Noémi fia*. Budapest: Franklin-Társulat. 1916. 320 15 K.)

Jóleső érzés foghat el mindenkit, aki irodalmi életünknek a háborúhoz való viszonyát figyelt Bizonyára nem vettünk ki kisebb részt a háború szörnyűségeiből és nem áldoztunk kevesebb vért értéket, mint más hadviselő nemzetek. Emellett és ennek dacára azt az örvendetes megállapítást tehetjük, hogy a nemzet erejét a háború nem merítette ki teljesen, ráér szellemi életének folytatására is. Az irodalmi élet nem szűnt meg, némelykor szinte pezsgését véljük hallhatni s bár némely jel látszólag az ellenkezőre mutat is, ez inkább az irodalom üzleti oldalának (vagyis a kiadói tevékenységnek) természetes megcsappanásában, mint a termelés csökkenésében leli magyarázatát. Ha a nagy Franciaországnál azt látjuk, hogy ott az irodalmi közvélemény teljes lehetetlenségévé tette most már két esztendőnél hosszabb idő óta bármily nem a háborúval kapcsolatos irodalmi mű megjelenését, vagyis dekretálta azt, hogy az író és művész egész szellemi világának is csak a háborút szabad magába felszívnia, még pedig úgy, hogy az teljesen abszorbeálja, — akkor igazán csak örülhetünk annak, hogy annyival szegényebb kulturális életünk ezt a kényszert elviselni nem kénytelen és folytathatja a maga szabad fejlődési útjait. Mintha bizonyos tekintetben gazdagabbak volnánk most azoknál, kikhez eddig hasonlítani sem mertük volna magunkat, gazdagabbak, mert a háborúnak tett mérhetetlen áldozatok mellett mégis csak rendelkezünk valamelyes felesleggel, egy kulturális *plusszal*, melyet nem kell feláldoznunk, melyet csendesen kamatoztathatunk ma is, későbbi, békés szellemi vagyonszódásunkra.

Ezek és efajta gondolatok annál erősebben szöknek az ember agyába, mennél távolabb tud ragadni magával az olvasott mű a mindig és mindhiába csak elsősorban szemünk előtt dülő vérzivatarától. A háború képe elől való menekülés nem jelent szükségkép élvezetekben való elmerülést, vagy könnyű szórakozások keresését. Nemes módja is van: a múlt felkeresése, s ezt választotta Laczkó Géza.

A szerzőnek egy régebbi regénye is a múltból merítette tárgyát, *Zrínyi korából*; a mostani nem ily régi korra megy vissza, csak a múlt század 80-as és 90-es éveire, melyekben a szerző első, gyermekkori benyomásait nyerte. Szerzőnk tömött, mozaikszerű és egészen egyéni előadású regényében a korfestés nagyon fontos szerepet játszik, talán a legfontosabbat. Ne arra a módszerre gondoljunk, mikor az író néhány, a gyermekkor emlékeiből előkotort, vagy egykorú lapokból merített s a regény különböző fejezeteiben egyenlő adagokban szétosztott „korhúság”-et szór el, egy teljességgel a jelenből lelkedzett mese vagy hangulat illatosítására, oly módszerre, melyet napjainkban követni és gáncsolni egyaránt divatos. Nekünk megvan e kérdésben a véleményünk s megvalljuk: meg tudunk bocsátani az írónak még anachronizmusokat is, ha az idő és a kor, melyben alakjait mozgatja s cselekményét lepergeti, csak ke-

ret s nem lényege a műnek. Oly műnél viszont, melynek korfestés a célja (vagy ez is a célja), nem érjük be egy Biedermeyer-lakásberendezés leírásával, mely mai, modern embereknek ad otthont hanem feltétlenül megkívánjuk, hogy a kor festés kiterjedjen a lelkekre is, az emberek gondolkodására, az egész mű hangulatára, melynél az anachronizmus nézetünk szerint éppen olyan bántó, mint amüy megbocsátható egy-egy egyszerű ténybeli tévedésnél. Ennek a korfestésnek legnagyobb mestere C. F. Meyer volt, de nem a renaissance világából születnek-e nála a nagy témák is, csak úgy, mint a díszletek, melyeket persze másolni sokkal könnyebb?

Laczkónál is egyszerre kellett megszületnie a témának a korképpel (ami különben természetes is, hiszen saját gyermekkorát írja le), de egyébként vajmi kevés köze van Meyerhez. Stílusa és aprólékos gondja a részletek kidolgozásában inkább azt mutatja, hogy Flaubert a példaképe. Nem százait, ezreit a jellemző apró adatoknak kellett összehordania ehhez a regényhez, melyből aztán ömlik a belesűrített, huszonötévelőtti levegő. Az az író, aki a korfestő adatokat annyira keresi és halmozza, mint Laczkó (különösen az első fejezetekben, melyek megírásánál saját emlékeire, vagy egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben támaszkodhatott), természetszerűleg mindig azokat találja jellemzőbbeknek, melyek a mai viszonyokkal szemben valami eltérést mutatnak és könnyen elvet olyanokat, melyek a mai életviszonyokkal megegyeznek, vagyis abba a hibába esik, hogy *túljellemes*, mint az a jellemrajzoló, ki alakját *csak* jónak, *csak* irigynek vagy csak ravasznak festi. Laczkót, ki közel járt ehhez a szélsőséghez, megmentette a bajtól az a körülmény, hogy regényének túlnyomó része megtörtént dolog, melynek elmondásánál az élő emlékeket nem homályosíthatta el a korfestői gond.

A korfestéssel együtt jár a miljörajz is és amit a korfestésről mondtunk, csekély különbséggel igaz itt is. Talán nem tévedünk, ha Laczkó művének igazi becsét ebben látjuk. A regény egy színészno szerelemből született fiának gyermekkori története, de még inkább az anya hányattatásának története. Városról városra szerződik és életének nyugalmas szaka az, melyikben hat hónapnál hosszabb időt egyhelyben tölthet. A magyar vidéki színészet története tudunkkal nincs megírva, de ha meg is volna írva, a magyar színészsors mostohasága, a sok, magasztos ideálokért lelkesedő és a köznapi gond sarába fulladó életpálya tragikumai aligha szólhatna az olvasóhoz beszédesebben, igazabban, szánalomkeltőbb módon, mint az a kép, mely a regényből élénk táru. A magyar színészet őskorából ismert küzdelmek ismétlődnek itt meg, küzdelem az étellel, küzdelem a hatóságokkal, küzdelem a közönség közönyével. S ezek csak a színház, a trupp küzdelmei, melyek még számtalan egyéni tragédiát fednek el, a színész, küzdelmét művészetéért melyet korlátoz a borzalmas anyagi kötöttség, a színészno küzdelmét ezenfelül erkölcséért is, melyet reménytelenné tesz a csupán fiatalságával együtt megszűnő sora a csábításoknak. Kulturális életünk egyik legkevésbé tanulmányozott és napjainkban is még alig orvosolt szégyene a vidéki színészet, melynek hosszú harcok árán sikerült csak azt is elismertetnie, hogy a kultúra eszköze s mint ilyen, az állam pártfogására, nem pedig a rendőrség ellenőrzésére számíthat. A regény tulajdonképeni hősnőjénél, a szép és tehetséges Lányi Arabellánál — de talán magánál Laczkónál is — ezek a keserű gondolatok még* tudatosakká sem válnak, mintha eszébe sem jutna, hogy élete egy borzasztó tragédia s ha újból kellene kezdenie, bizonyosan megint csak ezt a pályát választaná. Rendkívül jellemző vonása a magyar színésznek, hogy imádja hivatását, amiben legnagyobb része hazafiasságának és művészetszeretetének van. Laczkó is

tudja ezt (nem is hisszük, hogy a vidéki színésznek jobb ismerője, mélyebb átértője volna nálánál) és nyomatékosabban nem is hangsúlyozhatná, mint azáltal, hogy regényében a más pálya választásának gondolata fel sem merül.

A vidéki színész sorsa tipikusan magyar sors, mint ahogy a vidéken egyáltalán minden speciálisabban fejlődik nálunk, mint a nagyvárosban. Ez teszi, hogy Laczkó könyvéből is egészen speciális, magyar levegő árad, nem olyan értelemben, ahogy ezt szoktuk mondani: jó magyaros könyv, hanem valahogy sokkal mélyebbről, mint ahogy a magyar lelkek olyan ismerőjétől, magyar sorsok olyan átértőjétől, amilyen Laczkó, el is várja az ember.

Mint emberi dokumentum, mint a magyar művelődéstörténet egy *terra incognita*-jának művészi alakba foglalt, de ezáltal hitelességéből mitsem veszítő monográfiája, Laczkó, regénye értékes nyeresége irodalmunknak, olyannyira, hogy a mondatot tudományos könyvek bírálatánál szokásos kifejezéssel fejezhetnők be legmegfelelőbbben: „aki ezután a vidéki magyar színészet történetével foglalkozik, Laczkó könyvét többé nem nélkülözheti”.

A regény cselekménye kevésbé köti le az olvasót, mint a gazdag kor- és miljórajz, ami kétségtelenül a szerző akaratából történik így. De, habár a rajz ily nevezetes szerepet játszik e könyvben, túlzás volna azt mondani, hogy a regény túlságosan szenved ezeknek súlya alatt. Ez az eset állhatott volna elő akkor, ha a szerző egy bonyolult, fordulatokban gazdag mesét próbált volna a rajzba beleszőni. Ezt azonban nem tette, hanem finom érzéssel egy alig regényszerű életsorsot foglalt bele, melyet mindennapinak éppen csak a miliő-okozta tragikum miatt nem lehet nevezni. Eppen ilyen finom és mély naturalizmusra valló a szerzőnek az az eljárása is, hogy Arabellát sem el nem bukattja tulajdonképen, sem „hős”-nek nem teszi meg. Legszebb jelenete a regénynek (s nem a kor festő vagy miljórajzoló, hanem a regényíró képességének bizonyítéka), midőn a nehéz élete súlya alatt tántorgó Arabellát a ballépéstől éppen 10 éves fiacskája menti meg, ki a háziasszonyuk Erzsikéjével az udvarban „házasság”-ot játszik.

Alig múlt el harmincéves és anyaszerepekre szerződöttik Kolozsvárra — ez a kifejlés, mely a maga alig hangsúlyozott és éppen ezért nagyszerű rezignáltságával az *Education Sentimentale* sokatmondó eseménytelenségét juttatja az ember eszébe.

König György.

Az agrárstatisztika kézikönyve. (Kenéz Béla: *Nép és föld. A gazdasági élet statisztikája, I. kötet Budapest: Grill Károly 1917. XXIV, 476 l. Ara 14 K.*)

Ez a könyv a magyar földreform előkészületeinek eddig legnagyobb és legszámottevőbb munkája.

Benne a szerző, aki a kolozsvári egyetem statisztikai tanszékének professzora és eddig különösen népességi statisztikai munkájával tette nevét ismeretessé, óriási, egy ember számára csaknem megvalósíthatatlan programot ígér. A gazdasági élet egész statisztikáját akarja feldolgozni, olyanképen, hogy benne csak az östermelési statisztika számára három ilyen kötet jusson. Ilyen beosztással az ígért munkát mintegy tizenöt kötetre becsülhetjük.

Az első, elöttünk fekvő kötet ebből az ígéretből valóra váltja az agrárpolitika tudományos, statisztikai megalapozását.

Részletesen kell szólnunk már a bennefoglaltak rövid summájáról is, annál a nagy fontosságnál fogva, amely szerint ez a könyv a földreform összes agrárpolitikáinak jóidéig főforrásmunkája fog maradni.

Mióta a statisztika megszűnt száraz adathalmaz lenni, mióta a nemzetközi statisztikai kongresszusok egyre jobban sürgetik az egységes és szociológiai célt szolgáló felvételeket, mióta a római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet fennáll, — azóta az agrárstatisztika tudományát az agrárpolitikával egy új határtudomány köti össze, amely az agronómia legújabb tapasztalataiból kiindulva kezdi vizsgálni a föld és a nép viszonyát. Ennek a határtudománynak napról-napra kell látni a statisztikai adatok és felvételek elégtelenségét, összehasonlításra alkalmatlan voltát, sok adatgyűjtés meddőségét. Ennek a határtudománynak a művelője kell, hogy a statisztikus aprólékos szemével lásson, de ne nélkülözze a szociológus messzebblátó szemét sem. Ez a határtudomány most kezd csak kialakulni, most kezdi csak a kérdéseit kitűzni. Ez a munka csaknem mindig a határmesgyéken jár. Mint statisztikus, különösen a módszertani kérdések fejtegetésében és az adatgyűjtések hiányainak magyarázatában kiváló; mint szociológus pedig néhány új szempont felállításában.

Az agrárpolitika egyik sarkalatos kérdése a birtokkategóriák dolga, amely a szociológus messzelátó szemét isi legjobban érdekli. Ennek a kérdésnek a tárgyalására legtöbb teret és időt szán K. Ismerteti jóformán az összes kultúrállamok birtokkategóriáit s ott, ahol felvétel volt, azoknak eltolódását. A nagybirtok, középbirtok és kisbirtok kérdésének tárgyalásánál nem elégszik meg az eddig ismert agronómiai kalkulációk bírálatával (amelyek úgysem érnek sokat a tudomány szempontjából, mert a háború nemcsak a jövedelmezőség kérdését, hanem az összes agrárkonjunktúrákat *tabula rasa*-vá tette), hanem kiterjeszkedik a birtokkategóriáknak az álló és mozgó népesség viszonyával való összevetésére és más következtetésekre is.

A földhöz juttatás eszközeinek vizsgálatánál megemlékezik az összes módokról, részletesen tárgyalja a telepítést, különösen a Németbirodalom egynémely államában végbevitt telepítési akciókat. Keveset foglalkozik aránylag az orosz telepítéssel, mely a világ legnagyobb szerű telepítési akciója, nemcsak nagyságában, amivel többszázszorosan felülmúlja a többi kultúrállam telepítését, hanem radikalizmusában is. Sajnos, részletes telepítési statisztikánk még az orosz telepítésről nincsen s így nem is a szerző hibája, hogy aránylag kevés adatot közölhet róla, de magának a telepítésnek a módja is szélesebb medrű ismertetést érdemelt volna. Az orosz statisztikai évkönyvek későn jelennek meg, a háború előtt az 1908-iki volt az utolsó, amely hozzánk eljutott.

A birtokminimum és parcellaminimum, a tagosítás, a törzsöröklés, a *homestead*, s a korlátolt forgalmú birtokok statisztiká-

jának ismertetése után ismét a birtokkategóriáknak most már részletes tárgyalására tér a szerző, s részletesen ismerteti az egyes államokban végbevitt üzemstatisztikai és birtokkategória felvételeket.

Majd az egyéni és bérletgazdálkodás statisztikáját tárgyalja nemzetközi összehasonlításokban, aztán a jogi személyek gazdálkodását, végül a közös tulajdonokon épülő gazdasági rendszereknek már inkább agronómiai, mint statisztikai ismertetését adja s ezzel zárja a nagy ígéretnek első kötetét.

Amint az előszóban közli, az első kötet részben nyers adataihoz, a következő kettőben fog kritikai megjegyzéseket fűzni, a másodikban a föld és a népesedés viszonyára fog bővebben kitérjeszkedni, a harmadikban pedig az agrárpolitika agronómiai vonatkozásait szándékozik statisztikai adatokkal megalapozni.

A legelső megállapítás, amit bizvást elmondhatunk erről a könyvről, az, hogy a tudománynak kétségtelenül hasznos szolgálatot tett az óriási anyagnak összehordásával és feldolgozásával, úgy hogy a közeljövőben ez lesz a magyar agrárpolitikai irodalom legfőbb forrásmunkája. Hogy a felhalmozott nyers adatok mindenütt megfelelnek-e céljuknak, az más kérdés. A statisztika tudománya csak mostanában kezd kibontakozni abból a nyers adathalmazgyűjtésből, amiben mindeddig szenvedett. Irányítása csak statisztikai szakkörök részéről történt mindeddig. Külön tudománynak tekintették a statisztikát összes adataival együtt, s külön tudomány volt az agrárpolitika, ami jórészt agronómiai elmélkedéseken épült.

Ma már a statisztika csak mint adatgyűjtő módszer képez külön tudományt, egyébként szükséges segédtudományává fejlődött a publicisztika minden ágazatának.

Egyrészt az adatoknak nem egyidőben történt felvétele, másrészt azoknak különböző mértéke (legjobban látszik az agrárstatisztikánál a különböző területegységeknél) azután a különböző feldolgozási rendszerek, a különböző viszonylatok felvétele mindenképpen nagyon megnehezítették eddig a nemzetközi összehasonlításokat, amelyekről különben olyan nagy eredményt várhatna a tudomány.

A különböző viszonylatok mellett még mindenütt a dinamikai szempontok azok, amelyek a legtanulságosabbak. Itt is hiányzik az egyöntetűség: jóformán minden nemzet más és más időben csinálta legfontosabb agrárstatisztikai felvételeit. Ha az adatok különböző viszonylatait a dinamikus szempontokkal összevetjük, voltaképpen a statisztikai adatokat igazán szemlélhetően csak akkor állíthatjuk szemünk elé, ha az egyes viszonylatokat a különböző táblákban ismételjük, vagy egy papírra nem vetíthető, köbalakú számösszeállítást gondolunk el.

Ennyi nehézséggel kell küzdeni annak, aki nemzetközi összehasonlításokat akar csinálni az agrárstatisztikában. Azért a szerzőnek módszertani fejtegetései ezen a téren is tanulságosabbak, mint nyersen összeállított adathalmazai. Sok helyütt maga is

látva a nyers adatok elégtelenségét, azokat szépen összeállított táblába számította át, például a 356. lapon és a 368. lapon a kategóriák százalékszámánál. Ma már különben az volna a helyes, ha közismert statisztikai adatokon kívül mindenütt a forrásra és az évre hivatkoznának a szerzők (így Kenéznél különösen nélkülözük a 377—383. lapokon összeállított nemzetközi birtokkategória-statisztikánál az évek számának a megemlítését), vagy pedig akkor, ha magának a szerzőnek fáradsága volt új táblák összeállításával az egységes szempontok figyelemmel tartása mellett, akkor ezt is megemlíthetné, már csak a szerzői jog fenntartása miatt is. Egy fáradságosan összeállított és egységes szempontok szerint összerendezett számcsoport mindig megérdemli a tudományak olyan elismerését, hogy az összeállítóra, mint szerzőre, kelljen hivatkozni. Ugyanilyen szempontból nagyon tanulságos lett volna a főbb eredményekről külön összefoglaló táblákat szerkeszteni s azokat a könyv végén újra adni.

Az esztendők felemlítésének hiányát érezzük még a 13. lapon (Kereső népesség és a föld viszonya), továbbá a 411. lapon (Bérelti rendszer az egyes államokban), a 73. és következő lapokon (A kategóriák eltolódása), nagyon nyers a 37. lap táblája is a magyarság és a földbirtok arányáról.

Hiányzik a munkában a tárgymutató is, amit a szerző igen bő és részletes, második tartalomjegyzékkel akart pótolni.

Az egész könyv a fajmagyarság problémáinak szemmel tartásával s a magyarság izzó szeretetével íródott. Ezeket a szempontokat a szerző mindenütt különös figyelemmel kíséri és különösen bőven tárgyalja. De téved akkor, mikor a hitbizományi statisztikából a nyers adatok alapján arra jut, hogy a hitbizományok sokszor magyar vármegyében a magyarságot nem alterálják, szóval a hitbizományoknak nincsen fajellenes jelentőségük. Itt dinamikai szempontból több évtizedet kellene vizsgálni, s akkor sem a vármegyei átlagot, hanem a hitbizományok közvetlen környékének szaporodását és vagyonosodását, csak akkor lehetne helyes eredményre jutni; a nyers álló statisztika semmitmondó adataival nem nyújt alkalmat semmiféle következtetésre. Hiszen, amint máshelyütt a szerző maga is felemlíti, hitbizományi politikánknak éppen az a hibája, hogy az ország közepén, ahol a fajmagyarság lakik, aránylag igen sok a hitbizomány.

A munka természetéből folyik, hogy ebben az első, induktív résznek nevezhető kötetben a szerző nem lép elő reformjavaslatokkal. A többi kötetek feladata lesz még itt a függő kérdések egész tömegét tisztázni.

Egészen véve: a könyv tárgyával óriási szorgalommal, sok helyt önállóan átdolgozott statisztikai táblákkal, mindenre kiterjedően, a modern tudomány magasságában foglalkozik, úgy hogy ma agrárpolitikai irodalmunknak nemcsak elsőrendű forrásmunkája, hanem annak egyik legbecesebb alkotása.

Buday Dezső.

Kivándorlás és földreform. (1. A háború utáni sürgős teendők a kivándorlás és visszavándorlás tárgyában. Bp. 1916. 120 l.; 2. Földbirtokjogi törvényjavaslatok és azok indokolása. Bp. 1916. 118 l.)

Mindkét füzet a kivándorlási tanács öttagú állandó bizottságának a jelentése és mindkettőnek legfontosabb tartalma Sebest Dénesnek a bizottság által elfogadott négy törvény javaslatvezete négy fontos agrárkérdésről, u. m.: 1. *A mezőgazdasági öröklésről*, — amely a hitbizományhoz hasonlóan feloszthatlan örökös kis és középgazdaságok felállítását tervezi; 2. *Az örökbérletekről* szóló a kötött, holtkézi birtok ismert elnéptelenítő hatását igyekszik ellensúlyozni s azért legalább 50 évre csupán „állami, egyházi, ... hitbizományi, törvényhatósági, községi és ... legelőtársulati birtokon s csakis oly kis gazdaságokként lennének alakíthatók, amelyek „személyes gazdálkodás mellett legalább négytagú család eltartására elegendők, anélkül, hogy a jövedelem ezen érték ötszörösét túlhaladná”. (2. §.). *A mezőgazdasági felszerelésekkel kapcsolatos hitelműveletekről* szerkesztett javaslattev a felszerelést lekötő ingó jelzáloghitelt kívánja bevezetni. Végül a 4. *A telekfeldarabolásról* készült tervezet szerint „a telekfeldarabolások általában állami felügyelet alá helyeztetnek” s hogy az engedély nélküli feldarabolás ne foganatosíttassék, a telekkönyvi hatóságok állják útját.” (1., 3. §§.)

E törvénytervezetek keletkezésére az alkalmat a múlt év nyarán amerikai kivándorlók között megindult az a mozgalom adta meg, amelyben az Amerikai Magyar Szövetség elhatározta, hogy a háborút befejező béketárgyalások megkezdésekor az amerikai magyarság minden alkotó elemét” nagy nemzetgyűlésre hívja össze — „politikai és szociológiai” programmal látandó el azokat a „hazavándorló magyarokat”, akiktől a Szövetség „az ország újjáépítését várja”. (*A háború utáni sürgős teendők*, 5. o.)

Az érzelmeknek a nagy események okozta szokásos fellángolása dacára Sebest D. és a kivándorlási tanács bizottsága — igen bölcsen — semmi vérmes reménykedést nem fűz amerikai véreink pillanatra fellobbanó visszavándorlási vágyának nagy arányú tetteváltásához. Ha meggondoljuk azt, hogy életbevágó önelhatározásoknak nem a változó hangulat, hanem reális tények alapján lehet és kell történniök, akkor könnyen beláthatjuk, hogy ilyen reményeket a háborút követendő visszavándorlás felől valóban senki sem táplálhat; — sőt ellenkezőleg, a kivándorlás további rohamos emelkedésétől kell inkább tartanunk. Nemzetünknek ugyanis már a háború előtt gyenge állampénzügyi és közgazdasági helyzete a háborútól annyira romlott, hogy a megélhetési kilátások inkább Amerikába üzik az itthon még megmaradtakat, mintsem az amerikai páratlan bőségből hozzánk, a nyomor és pusztulás helyére, csábítaná az amerikaiakat. Efelől pár beszédes szám a pittsburgi népszónokok dikciójánál megbízhatóbban tájékozthatat. Már 1908-ban — amikor pedig az utolsó évtizednek kivételes hadfelszerelési, hajóépítési és mozgósítási költségei az államadosságokat mértékfelett még fel nem duzzasztották — nálunk fejenként számítva, az államadosságok egy személyt 298.50 korona tőke- és 13.95 korona kamattartozással terheltek. Mondjuk a lehető legkevesebbet s állítsuk azt, hogy azóta — a háború összes eddigi és ezután várható költségével együtt — a magyar államadosságok csak 20 milliárddal növekedtek. Ez azt jelenti, hogy hazánk minden egyes polgárát (a ma született csecsemőt sem véve ki) átlag 1000 koronával több államadossági tőke- és mintegy 60 koronával több évi kamattartozás terheli. Ezzel szemben az Egyesült Államokban 1908-ban egy polgárt fejenkénti átlagban államadossággal csupán 148.30 korona tőke- és 1.25 kor-kamattartozás terhelt. Azóta azonban, az Unió gazdasági és pénzügyi helyzete jelentékenyen javult. Úgyhogy a mi háború előtt

is szegény országunkban az államadósságok tőketerhe körülbelül tízszer, a kamatok terhe pedig: húszszor akkora súllyal fog nehezedni a kereső lakosságra, mint a háború előtt is sokkal gazdagabb Egyesült Államokban. Ehhez az állampénzügyi diagnózishoz vegyük még hozzá Magyarország eladósodásának állandósult külkereskedelmi deficítünkben már a háború előtt fellépett s 1908 óta változatlan tünetét. Az 1908-ból kimutatott csekély 24 millió kiviteli többletünk után 1909-cel kezdve minden évben felülmúlta a behozatali többletünk a 100 milliót (1909-ben 108, 1911-ben 251 millió), ami természetesen ugyanannyi üzleti adósságszaporulatot jelent a külfölddel szemben.

Közgazdasági politikában alig képzelhető, rettenetes következményei miatt, vétkesebb könnyelműség annál, mint a közömbös nagyúri tétlenség ilyen helyzettel szemben. Am az ország vagyonával, a nemzet vérével rendelkező kormány osztályuralkodói jogai-ban oly biztosnak érzi magát, hogy eddig még jelét sem mutatta e bajok elhárítására törekvő bármi komoly szándékának. Hisz a szóbanforgó javaslatok sem a kormánytól származnak. Jóllehet ezek is — azonnal való megszavaztatás esetén sem hozhatnák meg a kívánt gazdasági megváltást.

Ki sem kételkedhetik abban, hogy az államadósságok megsokszorozódásától megkövetelt megsokszorozódása a nemzet gazdasági teljesítményének csak gyökeres és országos intézkedések tervszerű fogantatásával, bármilyen okból gazdátlanra vált birtokokat s azokra alkalmas új kisbirtokosokat telepítene. Hazánkban az ily intézkedéseknek mindenekfelett mezőgazdaságiaknak kell lenniök. Az irány, amelyben a kivándorlási tanács a megoldást keresi, nem is kifogásolható; a tervezett intézkedések méretei azonban határozottan elégtelenek. A Tanács szeme előtt kétfajta telepítési tevékenység lebeg. Egyiket, a nagyobb szabásút, a Földhitelintézetek Országos Szövetsége, a másikat a Szövetkezetek Szövetsége vezetné. A Földhitelintézetek Országos Szövetsége összevásárolná (a törvényhozástól nyerendő elővételi jog alapján) a háború folyamán bármilyen okból gazdátlanra vált birtokokat s azokra alkalmas új kisbirtokosokat telepítene. A Szövetkezetek Szövetsége a települést inkább csak közvetítené és elősegítené azzal, hogy a megüresedett birtokokra — lehetőleg az oda visszavándorolni szándékozók közül — gazdát kerítene s annak javára a birtokot lekötné. Nyilvánvaló, hogy mind e két telepítésnek a legsikeresebb keresztülvitelével is éppen csak rendezzük a háború okozta birtokzavarokat s visszaállítjuk a béke felbomlásakor létezett állapotot — de azon mitsem javítunk. A Sebess Dénes szerkesztette törvénytervezetek a kötött birtokoknak örökberleti felosztása és a mezőgazdasági kis- (és közép-üzemegységek állandósítása útján a régi helyzettel szemben némi javulást is jelenté- nek; — ámde ennyi javulás oly óriási romlás ellenében egy csepp víz egy tűztenger eloltására. Földművelésünknek a nyugattal szemben mutatkozó ijesztő elmaradottsága is meggyőzhet arról, hogy nálunk csak mélyreható reformok segíthetnek. Vagy (a háborúból kimenekülvén) elveszünk gazdaságilag vagy meg kell nyitni az utat minden földműves ember számára ahhoz, hogy a maga gazdájaként önálló s így produktívabb termelő lehessen; — és gondoskodni kell arról, hogy e nemzetnek minden földműves fia az intenzív, okszerű földművelésre képesítő, 20—21 éves korig tartó, 3 fokozatú kiképzést nyerjen. Előbbi megvalósítható, az állam nagy pénzügyi nyeresége mellett, az állami kisajátítási jognak kiegészítésekkel létesítése érdekében leendő kiterjesztésével. Utóbbi kivihető lényegtelenül csekély áldozat árán, a népiskolák mellé felállítandó földművesképző községi mintagazdaságokkal; a már meglévő 20 középfokú földművesiskola és az 5 felsőfokú képzést nyújtó gazdasági akadémia kereteinek a kibővítése útján.

Vajha a betegért felelős orvosok nem akkor kezdenének a beteg gyógyításához, amikor az már lehetetlen!

György János.

A földbirtok reformja. (Polónyi Géza: *Birtokpolitika. Budapest: Hunnia-nyomda, 1916. Ara 3 korona.*)

A volt igazságügyminiszter összegyűjtötte az *Új Nemzedékben* megjelent néhány cikkét s könyv lett belőle. A cikkekben nagy társadalmi kérdésekre és szereplő emberekre vonatkozó véleményét is elmondja s így könyve elolvasása közben gyakran az a benyomásunk, hogy lényegesebbnek tartja az ellenfeleire vonatkozó véleményének elmondását, mint a kérdések tárgyalását.

Ez a körülmény nagyon bajossá teszi aztán, hogy véleményt formáljunk az írásműről, mint könyvről. De bajossá teszi az a körülmény is, hogy Polónyi Géza írván a könyvet, illetve a cikkeket, sok nyilatkozatát nem tudjuk összeegyeztetni különben tanúsított magatartásával.

Tudjuk azt, hogy a birtokpolitikai kérdés megoldása tekintetében egyrészt azt a nézetet vallja, hogy a szekularizáció rablás (azt kell legalább is azok dicséretéből következtetnünk, akik a szekularizációs törekvéseket így jellemezték), másrészt mégsem lep meg, amikor Polónyi tollából a következőket olvassuk a könyv 89. lapján: „Rohamosan növekszik azoknak a tábora, akik azt vallják, hogy ennél a rendszernél, amely csak egyes kiválasztottakat juttat fejedelmi jövedelmekhez, a milliókra menő hívek pedig minden jogtól megfosztva, az alsó papsággal együtt, nélkülöznek — *jobb a szekularizáció. Magam is ezek közé tartozom.*”

Bár jobbnak tartja a szekularizációt, mint a főpapi kezelést, mégis azt javasolja, hogy csak a világi nagybirtokokat vegyék el a kis- és középbirtokok céljaira, de az egyházi birtokokat nem. Azért nem is követeli a szekularizációt, sőt: bár tudja, hogy a mai katolicizmus lényege ellenkezik az autonómiának nevezett szervezettel, autonómiát követel.

Ilyenképpen azok a javaslatok, amelyeket a birtokpolitikára nézve tesz, nem látszanak mindig meggyőződése eredményének. Amennyiben azonban valaki a magántulajdonban látja a birtokpolitika megoldását, követeléseinek nagyrésztét magáévá teheti, ha ezek megvalósításánál a progresszió elvei s nem ferde szempontok érvényesülnek.

P. követelése a következők:

1. Családi (főnemesi) hitbizományok helyébe nemzeti hitbizományokat kell tenni. Nemzeti hitbizomány a képzett gazdatiszt, a paraszt, a mai munkás és a mai cseléd számára létesített hitbizomány.

2. Az egyházi és holtkézi birtokokat valódi rendeltetésüknek kell átadni s aztán nemzeti hitbizomány okát kell belőlük létesíteni.

3. A középbirtokok adósságát államilag meg kell váltani.

4. Be kell hozni a progresszív adót.

5. Az örökjogot szabályozni kell s meg kell állapítani, hogy a bizonyos maximumon felüli birtokokat az állam örökli.

6. Az egyházi vagyon célja a vallás fenntartása. Ezért kis- és középbirtokok útján kell értékesíteni s nem szabad meghagyni a püspökök s káptalanok kezén.

7. Időközönként megállapítandó a birtokmaximum.

8. A földfeldarabolást meg kell gátolni.

Amikor a földtulajdonra vonatkozó javaslatait megindokolja, egyszer-másszor a XIX. század elején élt nagy francia szocialisták indokait véljük felismerni, mert ők beszéltek így, mint ma P., hogy a föld, mint anyag és őserő, szülte az embert; a föld az emberiség s amikor az emberiség nemzetekre, államokra tagolódott, akkor került a föld az államok, nemzetek szolgálatába.

Ha P. ezekből az elvekből és az ótestamentumból vett elvekből levonná a következtetést, akkor a szekularizáció feltétlen hívévé és kommunistává kellene lennie. Ő látja, hogy a vagyoneosztás aránytalansága és helytelensége miatt kaszt-szellem fejlődött a társadalomban s hogy ezt ki kellene pusztítani annál inkább, mivel a hatalmasok azokkal az intézkedésekkel, amelyeket az elégedetlenség levezetésére használnak, ezt a szellemet csak fenntartják, ő látja, hogy az örökbérleti rendszert azért ajánlják most, hogy ez villámhárítóul szolgáljon és a gyökeres birtokreform mennyköve le ne csaphasson.

De akkor miért nem vonja le ő sem a következtetéseket?

Erre a kérdésre a feleletet megadja maga a könyv, amely okos sok helyen és sok ismeretet eláruló mindvégig, de csapongó s ezért gyakran nehezen követhető. Azonban különösen érdekes, mert P. leszögezte magát a polgári haladás némely program pontjához.

Persze ennek a leszögezésnek csak annyi ereje van, amennyi súlya a nagy politikai kérdésekben azoknak a cikkeknek, amelyek összefűzéséből a könyv született.

Ágoston Péter.

Ausztria megújhodása. (Karl Renner: *Oesterreichs Erneuerung. I. és 3. k. Wien: Brandt 1916.*)

Ausztria megújhodását ünnepli az osztrák szociáldemokrata párt nemzetiségi teoretikusa a háború alatt az *Arbeiter-Zeitung*-ban és a *Kampf*-ban megjelent cikkeiben. Általános politikái kívül leginkább ezek a kérdések tartoznak tárgykörébe: a monarchia nemzetiségi és külpolitikája, Közép-Európa, a keleti imperializmus, az osztrák közigazgatás reformja.

Kétségtelen, hogy R. érdemes író, aki a nemzetiségi kérdés felfogásába új szempontokat hozott, melyek nem maradtak sem az elméleti, sem a gyakorlati politikára hatás nélkül. Éles szemmel vette észre a nemzetiségi fejlődés egyes történelmi *étappe*-jait és az a megállapítása, hogy a monarchia minden egyes népe igyekszik önmagában az összes társadalmi osztályokat kiépíteni és az államhatalomból minél nagyobb részt meghódítani, alig vonható kétségbe, valamint az sem, hogy e társadalmi tagozottságtól fűge minden nép politikai ereje. Már kevésbé számíthat elfogadásra a R. által ajánlott megoldás, a perszonalizmus és a nemzetiségi kataszter. Ezt az elméletet egyéb műveiben fejtette ki a szerző, itt csak érinti, itt inkább csak az elmélet alapján bírálja a háború

¹ 1914 augusztusában hadbavonult munkatársunk nem tudta, hogy Renner munkájának I. kötetét már ismertettük múltévi májusi számunkban (33. k., 411. l.); azt hisszük azonban, hogy olvasóink szívesen látják majd e második bírálatot is, mely a III. kötetre is kiterjed.

A szerk.

eseményeit. Sűrűn utal jegyzetekben arra, hogy Közép-Európa fontosságát Naumann előtt már rég hangoztatta, sőt egy helyütt (I. k., 146. l.) így ír: „Engem tehát nem Naumann „térített meg” Közép-Európára és... saját nevemben is polemizálok”. Méltán érezhet keserűséget a szerző, hogy osztrák szocialista írótkell erre figyelmeztetnie. Sokkal inkább tételezhető fel megfordítva, tudniillik, hogy Naumann vette át R. alap gondolatát, amit valószínűvé tesz az időbeli prioritáson kívül az is, hogy R. sűrűn írt Naumann *Hilfe* című folyóiratába.

Eredeti, ötletes gondolkozó R., azonban nemcsak Közép-Európa eszméjével nem volt sikere, illetve más ragadta el előle a sikert, hanem sok tekintetben nemzetiségi elméletével sem. Régibb és újabb műveiben panasznál, hogy az osztrák sajtó alig akar tudomást venni róla, csak külföldön talál elismerésre. Mi e sikertelenség oka? Nézetünk szerint alaki és tárgyi fogyatkozások. Alaki fogyatkozás a szerző stílusa. A publicisztika nem egy kitűnő politikai, közgazdaságtani és történetíró számára bizonyult jó előiskolának, kivált stílus tekintetében. De mégis csak más az újság és más a könyv stílusa. Tegyük hozzá, hogy az az újságírói stílus, melyet a szerző könyvbe ültet át, újságstílusnak sem kiváló. Szóvirágai, pátosza a legötletlenebb szocialista agitátor fegyvertárából valók. Ahelyett, hogy emelnék, lehúzzák, ahelyett, hosry világosabbá tennék, elhomályosítják az eszmét. Szinte megfoghatatlan, hogy oly élesezű író, mint R., hogy lehet oly tompa az esztétikával szemben, hogy ily féle kifejezésekben, mint például az alkotmányosság fügefalevele, a cári kancsuka stb. öröme telik. Nem természetes-e akkor, hogy a stílusnak oly rutinos mestere, mint Naumann, játszva juttatta teljes feledésbe a közönség előtti hogy Közép-Európa gondolatát más vetette fel először.

Természetesen a stílus nemcsak külső tulajdonság. E stílus béli hanyagság csak külső megjelenése a szerző tárgyi hanyagságának. R. vajmi kevés fáradságot fordít arra, hogy elméletét tényekkel támassza alá. Azt lehet mondani, hogy miután az elmélet világossá válik előtte, hirtelenében kikeresi a tények közül az elméletnek kedvezőket. Misem áll távolabb tőle, mint e tények alapos megvizsgálása. Bár főleg a monarchia nemzetiségi kérdésével foglalkozott, semmi nyoma sincs annak, hogy a németen kívül bármely nemzetiség politikai irodalmát ismerné. Például Scotus Viator szükségét érezte annak, hogy magyarul és horvátul olvasson. Már pedig lehetetlen egy népnek önmagáról való nézetét figyelembe nem venni, mikor e népről van szó. Bár R. ösztönszerűleg sokat megérez egy népből gazdasági, földrajzi és jogi felületesen ismert tények alánján, ez természetesen mégsem pótolhatja a szolid ismereteket. Hogyan érezzen magyar olvasó bizalmat oly író magyar ügyekre vonatkozó ítélete iránt, akinek magyar szavai ritka esetben vannak helyesen írva, aki, hogy egy aprólékos példát említsünk. Orsova helyett ismétlenül Orszowa-t ír. Nem egy súlyosabb esetben nehéz más ítéletet mondani hibáiról, minthogy a tudatlansággal párosult könnyelműség jelei.

A napisajtó természetében van, főleg a pártsajtóban, hogy egyes tényeket túlhangsúlyoz. Ami azonban bocsátandó bűn az újságban, nem az a könyvben. A könyvolvasó bizalmatlanul tesz félre egy könyvet, ha úgy látja, hogy a szerző szándékosan és tudatosan tulajdonít a neki kedvezőtlen tényeknek a valónál kisebb jelentőséget. Talán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy R. könyveiben nem sokkal több objektivitással tárgyalja a külpolitikát és a nemzetiségi kérdést mint egy megválasztásáért aggódó osztrák szocialista képviselőjelölt, aki német választók előtt mondja el beszámolóbeszédét. Itt konstatalhatók az intellektuális tisztesség ellen való mindenféle fajtájú vétéségek. Például az elhallgatás. Szabad-e megemlíttetlenül maradnia egy szocialista író oly könyvéből, mely a monarchia vámpolitikájával fog-

lalkozik, a magyar szocialista párt álláspontjának? Szabad-e szocialista írónak oly könyvet írnia, melynek főcélja az osztrák államegység védelme és a magyar állami különállás elleni támadás (*wundlagen und Entwicklungsziele der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*. Wien, 1906), die *Reichsidee*, mint a könyv alcíme mondja, amelyben egy árva szót sem hallunk arról, hogy mit szól e kérdéshez a magyar szociáldemokrata párt? Ha az újságíró hasonló esetben vezércikkében taktikai okokból hallgat ilyesmiről, ennek csakugyan, Horatius-szal szólva: *veniam petimusque damusque vicissim*, ezt érthetőnek, sőt természetesnek találjuk, mert újságcikk keretében nagy kérdés minden fontosabb vonatkozását *sem* lehet tárgyalni, sőt az író természetes törekvése, hogy egy kérdésből kivéve a komplikáló elemeket, lehetőleg egyszerűsítse azt az olvasó előtt. Ellenben a könyvírónak módjában áll és kötelessége is e tényeket figyelembe venni. Ha Naumannra gondolunk, e tekintetben is szembeszökő felsőbbisége szerzőnkkel szemben. Bár szintén nem szakember a közgazdaságtanban, nem bizza el magát, hogy írói készsége, pszichológiai érzéke feleslegessé teszik majd a tények pontos ismeretét és ha eredményeit nem is fogadjuk el, felületességet, könnyelműséget nem vethetünk szemére. A tárgyilagosság hiánya szerzőnknél az előadás módjából is kitűnő. Az elméletével ellenkező politikai erőket nem mérlegeli nyugodtan, hanem oly leplezetlen ellenségeskedéssel szól róluk, hogy az önmérséklet e hiánya méltán kelti fel az olvasóban a gyanút az iránt, hogy képes-e ily elfogultság megbízható ítéletet alkotni. Nem hagyható szó nélkül például a szerző mérhetetlen megvetése az osztrák polgárság iránt, az osztrák proletariátussal összehasonlítva. Az előbbi nála a politikai idiotizmus képviselőjeként szerepel, az utóbbit viszont politikai éleslátás és bölcsesége jellemzik. Jobb szerettük volna és több hasznot jelentene az osztrák proletariátusra nézve, ha a szerző néha rámutatott volna e proletariátus különleges osztrák fogatkozásaira, melyek természetesen léteznek és melyekről birodalmi német írók tudnak. Elvégre a népet hibánélkülinek, bölcsnek feltüntetni, népképviselő részéről nem eshetik más megítélés alá, mint abszolutisztikus kormányzat alatt a fejedelmet jelenteni ki hibátlannak.

Végül a szerző sokszor hivatkozik politikai jóslataira. E jóslatok, melyekre szerzőnk hivatkozik, sokszor tényleg bekövetkeztek és politikai éleslátásának kétségtelen bizonyítékai. Ellenben vannak olyan jóslatai is, melyek nem következtek be, ezekre azonban persze most nem hivatkozik a szerző. Sok megállapítását a következmények igazolták, de nem egy esetben kitűnt e megállapítások egyoldalúsága. Így például fent idézett régibb művében azt állapítja meg a porosz közigazgatásról, hogy az Oroszországon kívüli világban az imperiumra leginkább felesküdt, kaszt-szellemre és osztályuralomra leginkább épített, vagyis modern értelemben véve egyáltalában a *legrosszabb közigazgatás*". (Id. m. p. 244, ritkított szedés Kenneré.) Értjük a szerzőt és nem mondjuk, hogy egyáltalában nincs igaza. Ha valaki az önkormányzatot tartja legfontosabbnak a közigazgatásban és formalisztikua szempontból ítéli meg az önkormányzatot, tényleg szigorúan kell ítélnie Poroszországról. Tartalmi szempontból persze, hasonlíthatatlanul nagyobb része van a porosz állampolgárnak a közigazgatásban, mint a legtöbb nem-angolszász állampolgárnak, tehát például a magyarnak. Amikor azonban valaki egyáltalában le meri írni azt, hogy a porosz (bármily szempontból is) az oroszokon kívül a világ legrosszabb közigazgatása, sietve kell hozzátennie, hogy egyúttal a világ leghatályosabb közigazgatása is. E sorok írója azt is állíthatja, hogy Amerikában, ahol bizonyára tudják értékelni az önkormányzat becsét a közigazgatásban, hozzáértők előtt már rég a háború előtt ismère-

tes volt, hogy a porosz bürokráciának népi tartalma is van és ha természetesen és joggal nem is becsülték annyira, mint az angol-szász *selfgovernment*-et, távol álltak a Renner-féle doktriner itélettől. Hasonlóan egyoldalú és túlzott megállapítás az, hogy a mi forradalmunknak a vámpolitika adott „döntő fordulatot” (I. k., 134. l.), azaz, hogy szösz szerint idézzük a szerzőt és próbát adjunk pártoskodó stílusából: „*daß den Ereignissen von 1848 und 1819, dem Abfall und Wiedereroberung Ungarns wirtschaftspolitische Momente (t. i. a vámpolitika) den Anstoß und die entscheidende Wendung gaben*”

Noha, mint említettük, a szerző nem győzi becsmérelni a rövidlátó és lármásán sovíniszta osztrák polgárságot, nem egy tekintetben innen és épen nem a proletariátusból származik politikai meggyőződése. Bár új könyve tele van a rossz szociáldemokrata agitátorok szörnyen elcsépeelt frázisaival, stílusa, harcmódora és egész temperamentuma sokkal közelebb áll Schönereréhez és Wolféhoz, mint Marxéhoz. Nem teljesen ment a szerző az agresszív nacionalizmustól sem. Hogy lehessen másként értelmezni azt, mikor az osztrák németek fokozatos visszavonulását a monarchiában az őrhelyét elhagyó katona visszavonulásához hasonlítja. Mintha a Naumann-pártnak tett koncesszió volna a nacionalizmus és szocializmus ily összeegyeztetése, valamint dinasztikus nyilatkozatai is.

A számos földrajz-történelmi vázlat népekről és országokról nem sokat mondó és könyvalakban való megjelenésük nem nagyon megokolt. Ellenben az imperializmusról sok érdekes mondani-
valója van. Legsikerültebbnek és legértékesebbnek látszik az, amit az osztrák közigazgatás reformjáról mond. Itt a nem-osztrák olvasó, kivált egyes osztályok pszichológiai részénél sok új megfigyelést talál, melyet másutt hiába keresne és melyből új bepilantást nyer Ausztria belső szerkezetébe.

Az összefoglaló Ítélet a szerzőről tehát az lehet, hogy éles szeme van összefüggések meglátására és nagy tények áttekintésére, de ismeretei fogyatékosak, ítéletei nem eléggé megalapozottak, sem intellektuális, sem morális szempontból nem eléggé megbízhatók, hogy nem eléggé tárgyilagos, hogy az előadás formája iránti érzéke csekély, hogy összes fogyatkozásai az osztrák nyárs polgár újságíróéi, aki magát tévesen szocialistának véli. E könyve nem nagyon fogja Renner írói hírnevét növelni.

Braun Róbert.

Demokrácia és világháború. (Gustav F. Steffen: *Demokratie und Weltkrieg. Politische Bibliothek, Bd. 15. Jena: Diederichs 1916. 252 l. Ara 5 M.*)

Steffennek ez már harmadik háborús könyve, melyben védelmére kel a központi hatalmak politikájának, pontosabban: a német imperializmus törekvéseinek. E könyvek címeit (az első: *Krieg und Kultur*, a másodiké: *Weltkrieg und Imperialismus*). bátran fel lehetne egymással cserélni; egyik sem fejezi ki szabatosan az egyes kötetek tartalmát s mindegyik akár közös címe is lehetne mind a három kötetnek, melyek mindegyike felveti és feszegeti a világháború valamennyi nagy politikai, történeti és erkölcsi problémáját.

Nagyobbszabású politikai röpiratok e könyvek, a háborús irodalomnak abból a fajtájából, mely a fegyverek háborúját a szavak, az érvek háborújával igyekszik befolyásolni és, mint sem-

leges és így bírálatra hivatottabbnak látszó állam politikusa, különös jelentőséget tulajdonít e szó- és érvcsatának.

Mindegyik hadviselő félben, kivált eleinte, megvolt, de ma is megvan még az a törekvés, hogy a maga ügyét, saját háborús céljait ne csak hatalmi és gazdasági érdekeivel igazolja, hanem még idealizálja is, a kultúra, a szabadság, az erkölcs és más örök emberi eszmények érdekével azonosnak tüntesse fel. Ez a törekvés idézte elő a „szavak”, a „nagy szellemek” háborúját, ez teremtette meg a *par excellence* „háborús”, hadakozó irodalmat

Ezt az irodalmat műveli St. is, aki, mint ismeretes, a svéd „aktivisták” közé tartozik, kik Svédországnak a központi hatalmak érdekében való közbelépése mellett kardoskodnak, — amiért a svéd szocialista párt ententebarát, de a semlegesség mellett kitartó többsége St.-t a pártból ki is zárta.

A német ügy érdekében hadakozó írás Steffennek ez a legújabb könyve is. Ebben is azt a módszert követi, melyet első két háborús kötetében: dokumentumokat ad, államférfiak, híres írók, tudósok nyilatkozatait közli, idézetekkel vagy kivonatokban ismerteti a szemben álló felek háborús irodalmának legfontosabb darabjait, s a hozzájuk fűzött megjegyzésekben és utalásokban fejezi ki a maga álláspontját.

Már ez a módszer is és az alapul szolgáló dokumentumok természete mutatja, hogy St. háborús munkái egyáltalában nem tudományos jellegűek. Az egyes fejezetek, ha címük elméleti vagy történelmi hangzású is, legtöbbször vezércikkyszerűek, olykor ügyes tárcák, olykor csak afféle külpolitikai riportok.

Tanulságuk mindig az, hogy amit az entente írói a nemeteknek bűnül vagy hibául rónak fel, az legtöbbször rágalom, avagy olyan vád, mely az entente-ot még jogosabban illeti meg; amivel pedig az entente a maga küzdelmét ideálisnak igyekszik feltüntetni, mind csak frázis, s éppen a németek hivatottak ez ideális célok megvalósítására.

E könyvében St. nemcsak a hadviselő felek irodalmával kapcsolatban állapítja meg ezt a tanulságot, hanem majd mindegyik fejezete végén a svéd szociáldemokrata párt többségi vezérének, Hj. Brantingnak cikkeihez fűzött vitatkozó megjegyzéseiben is.

Míg első két könyve inkább csak kivédése és visszautasítása az entente vádjainak, ebben a könyvében St. határozott ellentámadást indít s azt a kérdést, melyet első mondatában felvet, hogy „kinek részén van a jog és igazság, belátás és emberhez méltó törekvés”, — a németek javára dönti el.

Teljesen azonosítja magát a német kancellár politikájával. A kancellár 1915 augusztus 19-én és december 9-én mondott beszédeit helyezi könyve első részének (Németország és a világ béke) középpontjába, s körvonalazva a kancellár által képviselt német imperializmus hadicéljait: szabad tenger, államszövetség az Északi-tengertől a Perzsa-öböl, középafrikai összefüggő gyarmatbirodalom, stratégiai határkiigazítások, — ezekben látja,

nemcsak a Németbirodalom jogos és természetes követeléseit, hanem a jövődő világbéke s általában a világtörténelem egy új, derültebb, kultúrában termékenyebb korszakának előfeltételeit

St. tehát nem igyekszik elpalástolni a német külpolitika terjeszkedési törekvéseit; felfogása szerint a német militarizmus nagy erkölcsi és kulturális hivatás szolgálatában áll.

Ezt a felfogást érvényesíti St. könyvének második és harmadik részében, melyekben azokat a régi és új dokumentumokat ismerteti, melyek a szociáldemokrácia és a háború viszonyára vonatkoznak. Következetességében még a német szociáldemokrata párt többségének nyilatkozatait is a régi tüntető, frázisom dogmatikus és felelőtlen szocialista politika okmányai közé számítja, mert nem találja meg bennük a német nép és a német imperializmus teljes szolidaritásának tudatát és fenntartás nélkül való elismerését.

Hogy a szocialista pártok szerepének és nyilatkozatainak sok ellenmondását, vergődő kapkodását, háborúba merült pacifista elveit az imperialista nacionalizmus álláspontjáról bírálja, — még hagyján. Az ilyen kritikára a hadviselő államok szocialistái elég okot szolgáltatnak. De már teljesen jogosulatlan az a fölényes és felületes állítása, hogy a *Kommunista Kiáltvány* idevágó részei minden tudományos alapot és őszinteséget nélkülöző agitációs frázisok. Nem veszi észre, hogy éppen az a részlet, amelyet idéz („Minthogy a proletariátusnak legközelebbi feladata az, hogy a politikai hatalmat meghódítsa, hogy nemzeti osztályá emelkedjék, hogy önmagát szervezze meg- a nemzeté, ezért maga is nemzeti, noha nem polgári értelemben az”, stb.), a proletariátus és a nemzetiség viszonyának klasszikus meghatározása s egyet len kulcsa a munkásság és a szociáldemokrácia egész háborús magatartásának.

Könyvének utolsó fejezeteiben az entente gyűlölködő irodalmának néhány újabb torzszülötte között ismerteti Romain Rolland könyvét is, amire Rolland azzal szolgált rá, hogy emlegetni, sőt bírálni merje a porosz militarizmust.

Mindamellet, hogy St. kritikája mindenben a német kancellár politikájához, sőt szavaihoz is igyekszik alkalmazkodni, mégsem állíthatjuk, hogy kritikájának s felfogásának ilykép semmiféle tudományos háttére nincsen. A német hadicélok méltatása s általában az imperializmusról szóló fejtegetései nyilván valóan Kjellen geopolitikai elvére támaszkodnak. A nyugat-európai demokrácia bírálata kapcsolatos St. régebbi politikai elméleteivel, mely szerint a demokratikus, parlamentáris államforma teljességgel tehetetlen az imperialisztikus erőekkel szemben s az angol és francia nagyobb demokrácia az imperializmusra egyéb hatással nincsen, mint hogy nagyobb reklámmal, humbuggal s több szentimentalizmussal kell fellépnie.

A szociáldemokrácia szerepének bírálata pedig megfelel Steffen régi forradalomellenes, fábiánus szocializmusának, mely szerint a szocializmus a társadalmi fejlődésnek a munkásság osztályharcától független irányzata.

Czóbel Ernő.

A háborús Anglia. (Írta Bina Ede János. Budapest: Franklin-Társulat 1915. 144. Ara 2 K.)

Akik kétségbeesetten nézzük a népeknek abnormális kitérésre vezető gyűlölködését, némi vigasztalást meríthetünk, ha a magyar háborús irodalmat áttanulmányozzuk. Magyarországon nincs gyűlölet legalább az ellenséges kultúrnépekkel szemben s tudnak e sötét napokban is objektíven ítélni ellenségeink kulturértékei felett.

A gyűlölködésnek ez a hiánya ragadja meg jóleső érzéssel legelőször is az olvasót, ki B. könyvét lapozza. A szerző, aki hosszú ideig élt Angliában, ahol széleskörű összeköttetései vannak, a háborúnak az angol társadalmi és politikai életre várható hatását rajzolja. Megállapításai, ítéletei rokonszenvünkkel találkoznak, de szembetűnők azok az ellentmondások, melyek az egységesen átgondolt demokratikus társadalmi felfogás hiányából következnek.

Angliának a háborúba való beavatkozásának közvetlen okát diplomáciai fondorlatokban látja. Az angol-német ellentét alapja a kereskedelmi rivalitás, de ezt — mint nagyon helyesen rámutat — fegyverrel elintézni nem lehet. Ez a belátás hódított az angol közönségnél is s a Northcliff sajtó minden uszítása ellenére a közvélemény háborúellenes volt. A kormány azonban, melynek tizennyeg tagja Anglia korlátlan ura, *fait accompli* elé állította a nemzetet s nem volt többé visszavonulás.

A háború kitérése Angliát voltaképpen nehéz politikai helyzetből segítette ki — s talán ez is szerepet játszott a kormány elhatározásában. Az Ulster-kérdés miatt csaknem polgárháború ütött már ki, mikor a háború kitérése elodázta a kérdés elintézését. A szembenálló pártok tömörültek, ami annál inkább lehetséges volt, mert hisz az angol parlamentarizmus napjainkban szinte komédiának tekinthető. A két vezető párt elvei között lényeges különbség nincsen. Az ellentétek csak látszólag áthidalhatatlanok. Ezért a háború utáni nagy reformmunkát nem; végezheti el a vezető pártok egyike sem, mert ezek háborús politikája csődöt mondott. *A jövő a munkáspárté*, mely ma, a háború közepette, bátor agitációt fejt ki a Németországgal való megegyezésért. (Szerzőnek ez az állítása nem teljesen áll. Úgy látjuk, hogy a munkásság vezetői között is jelentékeny számmal vannak, akik a végsőkig való harcot hirdetik. A békét programrajául hivatalosan csak az *Independent Labour Party* tette.)

Míg Anglia a külső ellenséggel küzd, addig belső élete magában hordja a birodalom összeomlásának csiréit. Az ír és a hindu-kérdés Achillessarkai a britt világbirodalomnak. Az ír nép lelkében az évszázados elnyomatás oly mélyreható gyűlöletet hozott létre, hogy csak a teljes függetlenítéssel nyerhet kielégű lést. Magunk részéről nem fogadhatjuk el ezt a megállapítást. Az ír-kérdés nem tekinthető teljesen közép- és keleteurópai értelemben vett nemzetiségi problémának. Tulajdonképpen nem a nyelvi és kulturális elnyomatás ellen küzd egy népcsoport, hanem a vele ma már egynyelvű és kultúrájú gazdasági kizsákmányolók ellen. Bár kétségkívül vannak e törekvésben nemzetiségi, vagy inkább vallási elemek, mégis azt hisszük, hogy szociális kérdések radikális megoldásával legalább is élességéből veszít az ír probléma s megszűnik Angliát veszélyeztető lenni.

Egészen más jellegű az indiai helyzet. Itt igaza van szerzőnek, ha áthidalhatatlan ellentétekről beszél. Fajilag, nyelvileg, vallásilag, kultúra tekintetében ennyire távoleső két népcsoport közt homogenizálódás nem jöhet létre. Kérdés azonban, hogy India estleges elveszte tényleg olyan nagy csapás lenne-e Angliára, mint hirdetni szeretik? Szokjunk végre hozzá elismerni, hogy a brit birodalom nem áll pusztán az erőszak ingatag alapján. Hatalmának és gazdagságának elpusztíthatatlan belső okai van-

nak: kedvező földrajzi helyzet, nagy belső termelés természetes feltételei, hosszú időn át kifejlődött hagyományok, jólét és hatalmas belső fogyasztás, magas kultúra stb. Ezért nem képzelhető, hogy egy háború következtében összeomolhasson.

A könyv második részében Anglia háborús életéről kapunk leírást. Az angol közönségen erőt vett idegesség, a Zeppelinektől rettegő London, a toborzás, a korrump és jellemtelen sajtó, az angol hadsereg vonulnak el előttünk színes és élénk képekben e rész folyamán.

Legérdekesebbek a jövőre vonatkozó megállapításai. Úgy véli, az angol-német háború semmiféle pozitív haszonnal nem jár a két nemzet nagy ipari és kereskedelmi differenciáinak elintézésé szempontjából. Nagyon helyesen mutat rá, hogy bármelyik fél stratégiai győzelméből eredő kényszerelintézés hatástalan maradna; csak a szerződéses elintézés hoz megoldást.

Mit kell azonban tennünk, hogy a jövőre elkerülhessük az ilyen világháborúkat, vagyis mit tehetünk a világbéke elérésére! E kérdésben Norman Angell híve s hirdeti, hogy a béke-mozgalom csakis értelmi, nem pedig érzelmi alapon lehetséges. Az eddigi akadémikus pacifizmus komolytalan. Hirdetni kell, hogy a bosszú és gyűlölet érzése energiapazarlás. A szenvedélyek helyébe lépjen a gazdasági belátás, a humanizmusra appelláló békekonferenciák helyébe pedig létesüljön a *Zweckverband Europa*.

Ezzel a mindenképen helyeslendő állásfoglalással kellemetlen disszonanciát képez a befejezőrészben Tisza Istvánról zengett dicshimnusz. Racionális békemozgalmat hirdetni és egyben Tisza Istvánnak is hívének lenni — az elképzelhető legnagyobb ellentmondás. Egyben jellemző, mennyire nem egységesen átgondolt a szerző társadalmi felfogása. Lukács Kornél.

A háború és a nemzetiségi kérdés. (G. G. Armstrong: *Our ultimate aim, in the war*, London, Allen & Unwin, 1916. 223 lap.¹)

A háborús angol irodalomnak érdekes alkotása ez a kötet. A szerzőnek a háború általános okairól adott fejtegetései és gyakori visszatérései a szociológiára nem érik ugyan el a mérsékelt pacifista Dickinson előkelő színvonalat (European Anarchy), azonban szakit is azzal a szándékkal, hogy a háború keletkezésének okait kutassa és a háború mai morális hatását kidolgozza. Ehelyett a békére vezető utat igyekszik megtalálni. A *Times* és a *Daily Mail* uszításaihoz viszonyítva, a szerző nem fanatikusa a teljes győzelemnek, hanem etnográfiai alapon igyekszik a békét a mai káosz-ból kibogozni. A nemzetiségi alapon való békekötés kétségkívül a központi hatalmaknak volna kára és ennél fogva önként adódik az olvasó számláira az a meggyőződés, hogy minél tökéletesebb mértékben viszik keresztül a nemzetiségi alapon való határkiigazítást, annál súlyosabb hátrányt szenvednek a központi hatalmak.

¹ A kézirat javítása közben került az entente Wilsonhoz intézett jegyzéke nyilvánosságra. Armstrong értesülésére jellemző, hogy már a múlt év őszén — amidőn a fenti munkája megjelent — teljesen azt a nemzetiségi alapon való békét propagálja, amelyet az entente jegyzéke is magáévá tesz. A szerző kötete szerint valóságos kommentárnak tekinthető az entente jegyzékéhez. M. Ö.

A. könyve az első a mai angol irodalomban, amelyből valóban megismerjük azokat a békefeltételeket, amelyeket az angol intellektuális megvitatásra alkalmasnak tartanak s amelyek a politikában és az angol köztudat ismeretében annyira jártas A. szellemi retorikáján átmentek.

Lássuk ezeket a békefeltételeket a szerző szövegezésében;

1. Németország kiűri a megszállott területeket;
2. a következő területek, u. m.: Lengyelország Posen, Galicia, Bosznia, Makedonia, Trient, Trieszt, a románlakta Erdély, Elzász-Lotharingia, Csehország és Schleswig-Holstein tartanak szavazó gyűlést valamely semleges állam megbízottjának elnöklete alatt arra nézve, vajjon:

a) kívánnak-e megmaradni a háború előtti politikai helyzetükben;

b) kívánnak-e valamely más hatalomhoz csatlakozni;

c) kívánnak-e új államként megalakulni;

3. az entente győzelme esetén Ausztria felosztandó Olaszország, Németország és Lengyelország között, Csehország és Magyarország: ellenben önálló állammá lesz;

4. az európai hatalmak kötelesek egymásközt nemzetközi parlamentet létesíteni, kötelező arbitrage-zsal;

5. az európai hatalmak feltétlen elfogadják úgy az anyaország, mint a gyarmatok számára az *open door* elvet, eszerint a háború után gazdasági harcnak jogosultsága nincs;

6. a modern tengeri jog a háború tapasztalatai alapján sürögősen megalkotandó.

A. békefeltételei nem a földrajzi, hanem a nemzetiségi hovatartozást tekintik irányadónak és a szerző Európa térképének olyan szétdarabolását propagálja, mint aminő az amerikai Egyesült Államok mappája. A területek birtoklási viszonyai szerint a háború mai állapotában a szerző háromféle területet állapít meg. Az egyik az anyaország, melynek földje a ma is birtokló nemzetiséget illeti; a miáísik az úgynevezett vitás terület: *disputed territory* (197. old.), amely azért tekintendő vitásnak, mert nemzetiségi hovatartozása még tisztázandó (ilyenek a fenti 2. pontban felsorolt államok), végül a harmadik területi egyed, melyet a háború eredményezett, a hódított terület: *conquered territory*, amely a háború után tisztán a hódítás jogcímén semmi esetre sem maradhat meg. Ellenben nemzetiségi szempontok szerint, hódított vagy nem hódított terület között különbséget nem téve, alakítandók ki az új európai államok határai.

A szerző azonban tovább megy, semhogy a magámtudós etnográfiai fejtegetéseire szorítkoznék. A *disputed territory* hovatartozásának eldöntése szerinte csak akkor történhetik népszavazás útján, ha az ententehatalmak nem győznek. Az ententehatalmak győzelme esetén azonban éppen a diktált békének kell azt céloznia, hogy tisztán nemzetiségi alapon épüljön fel az új Európa, Evégből még az entente győzelme esetén is A. feltétlenül követeli a következő koncessziókat:

1. Németországot megilleti Kurland.

2. Felállítandó az önálló Magyarország, Lengyelország és Csehország.

Viszont az entente győzelmét véve irányadóul, az új térképnek

úgy kell kialakulnia, hogy a nemzetiségi hovatartozás nem nép szavazás, hanem a győzelem kényszere útján döntsék el. Ehhez képest:

Franciaország: megkapja Elzász-Lotharingiát;
 Ausztria felosztható Olaszország, Németország, Lengyelország és Szerbia között;
 Magyarország átengedi Erdélyt Romániának;
 Bulgária megkapja Makedóniát és végül
 Szerbia megkapja Boszniát, Dalmáciát és Horvát-Szlavonországot.

A szerző oly komolyan veszi a nemzetiségi alapon megoldandó békét, hogy összeállítja az új európai térkép vázlatát is.

Szerinte Európa új térképe az entente győzelme esetén a következő lesz:

Ország	Népesség a háború előtt	Ország	Népesség a háború után az entente győzelme esetén*
Russia	125.700.000	Russia (– Lengyelország)	113.600.000
Germany	65.000.000	Germany (+ Kurland) . .	71.500.000
Austria-Hungary . .	49.500.000	Great Britain (változatl.)	45.400.000
Great Britain	45.400.000	France (+ Elzász)	41.500.000
France	39.600.000	Italie (+ Trentino)	36.400.000
Italie	35.600.000	Poland (új)	20.300.000
Spain	20.000.000	Spain	20.000.000
Rumania	7.500.000	Rumania (+ Erdély)	11.700.000
Belgium	7.400.000	Hungary (új)	10.100.000
Holland	6.200.000	Greater Serbia (új)	9.600.000
Portugal	5.500.000	Bohemia (új)	8.400.000
Sweden	5.500.000	Belgium (változatlan) . . .	7.400.000
Greece	4.800.000	Bulgaria (+ Makedonia)	6.300.000
Bulgaria	4.800.000	Holland	6.200.000
Servia	4.600.000	Greece	5.800.000
Switzerland	3.700.000	Portugal	5.500.000
Denmark	2.800.000	Sweden	5.500.000
Norway	2.400.000	Switzerland	3.700.000
Turkey	1.900.000	Finland	3.200.000
Montenegro	500.000	Denmark	3.000.000
Luxemburg	300.000	Norway	2.400.000
		Constantinople (új)	1.300.000
		Luxemburg	300.000

A háborús embervesztés figyelembevétele nélkül.

Az eltűnt Ausztria, az újonnan megjelenő Lengyelország és Csehország, a megnagyobbodott Románia, Szerbia, Olaszország és Németország, végül a 10 millió lakosú önálló Magyarország valóban groteszk képet nyújtana az annyiszor hangoztatott angol béke esetén. A szerző, amint látjuk, tisztán a nemzetiségi szempontot veszi figyelemébe az új elhelyezkedésben és egyáltalán nem azonosítja magát azoknak a népeknek az akaratával, amelyek sorsáról közvetlen szó lehet Meggyőződésünk, hogy úgy Horvátország, mint Bosznia és Dalmácia vajmi keveset kér abból a szerencséből, hogy Szerbiához csatoltassék a túlzottan fontosnak vélt etnográfiai hozzá tartozás címén és nem is szólnunk arról, hogy Erdély miként fogadná az új román kultúrát. Hasonlóan meggyőződésünk, hogy Magyar

ország- sokkal erősebb a mai viszonyok között, mint volna egy 10 millió lakosú telivér magyar állam és hogy Ausztria lakossága ma összehasonlíthatatlanul szerencsésebb helyzetben van és békés fejlődése jobban van biztosítva, mint nemzetiségi alapon való szét-darabolás esetén. Nem idősünk tovább A. exotikus tervénél A kritikát a középkor és újkor eseményei már szolgáltatták arra nézve, hogy az etnográfiai közösség mennyire nem lehet kizárólagos szempont a béke biztosításánál. *Makói Ödön.*

Az angol külpolitika bírálata. (*Radó Sámuel: John Bull és Társai. Budapest: Athenaeum 1916. 160 l. Ara 3 K.*)

Az első kérdés, amely ily könyvvel szemben felvethető, az, hogy mi a célja ellenségeink kioktatásának, amikor azok bizony aligha fogják a könyvet elolvasni. Imperialisztikus törekvésekkel egyként lehet megvádolni mindkét hatalmi csoportot, miután ez a háború kiváltképen imperialisztikus jellegű. És ha nemzetiségi jelszavak is keverednek belé, ez nem a mi részünkről történik, mert még Lengyelország felszabadításának programja sem nyer oly megoldást a háború hivatalosan bevallott céljaiban, amely a háborúnak részünkről ily jelleget adna.

Az, amit a szerző Nagybritannia eltévesztett külpolitikájáról mond, inkább jámbor óhaj. Az angol diplomáciát aligha lehet megvádolni ügytelenséggel vagy tévedéssel. És ha a külpolitika iránya egy pontban a hagyományoktól eltért, abból elhibázottságra következtetni igen bajos. A Foreign Office tudja, mit csinál. Es ma már igazán nem lehet kétséges, hogy amely elhibázott volt katonailag a gallipolii expedíció, annyira indokolt és kívánatos lehetett az ententehatalmak szempontjából diplomáciailag Kelettől való elvágásunk és a Balkán-államok megnyerése, amely Konstantinápoly elfoglalásával kétségkívül bekövetkezett volna.

Szerény nézetünk szerint abban is nagyon téved a szerző, hogy a háború Angliára világbirodalma csődjét jelentette. A tengerek felett való uralma ezidőszerint elvitázhatatlan és Anglia kiméletlenül gyakorolja, — a tengeralattjárókkal való harc ellene alig nagyobb jelentőségű, mint egy megszilárdult államrend ellen az államfő ellen intézett merényletek.

A gyarmatok elszakadásától, ha valaha, úgy most nem kell tartania Angliának. Es talán nagyon megmosolyognák a szerzőt egy év előtt irt cikkében adott jó tanácsáért, hogy a háborút folytatni hiábavaló.

Egyáltalán nagy hibája a különben élvezetesen megírt könyvnek, hogy minden revízió nélkül közöl le egykor merőben aktuális jellegű és jelentőségű cikkeket. Eltekintve attól, hogy az összefüggés így nagyon is hiányos, bizony a szerző igen sok dolgot ma nem írna meg úgy, ha cikkeit újból megírná.

Nem tudjuk kivenni a könyvből, hogy a tömegek diszpozíciójára vezeti-e vissza a háborút, vagy a diplomácia mesterkedéseire.

Ha a szerző az angol diplomatákat rászedett csalóknak tekinti, ezen feltevését sem ő, sem a tények nem indokolják. Anglia hirdette mindenkor a kíméletlen hosszú háborút és ez — fájdalom — csakúgy bekövetkezett, amint sikerült is időközben angol hadsereget szerveznie. Természetesen a háború végkimenetelét nem tudhatjuk előre, de hogy a feltételek tekintetében ellenségeinkre a helyzet ma kedvezőbb, mint akkor, amidőn a szerző nekik békét tanácsolt, — azt igazán nehéz vitatni.

Selymes Károly.

Svédország. (*Schweden. Historisch-statistisches Handbuch. Im Auftrage der kgl. Regierung herausgegeben von J. Guinchard. 2. Auflage. Deutsche Ausgabe. Bd. 1—2. Stockholm, 1913. 850 és 807 l.*)

Kétkötetes, hatalmas munka tárja itt elénk Svédország földrajzi, politikai, társadalmi és gazdasági viszonyait. Az első kiadás egy vastos kötetben francia, angol és svéd nyelven még 1900-ban jelent meg, de 1914-ben a kormány a malmői balti kiállítás alkalmából új kiadást rendezett s ezt németre is lefordíttatta. Ezt a második kiadást a stockholmi statisztikai hivatal igazgatója, J. Guinchard szerkesztette. A tanulmányok gazdag adatait érdekesnél érdekesebb képek, térképek és diagrammok világítják meg. A munkatársak között, kiknek száma több százra megy, vannak nagyállású hivatalnokok, egyetemi tanárok, mérnökök, tudományos intézetek vezetői; a bírói szervezetről szóló cikknél pedig csillag alatti jegyzet utal arra, hogy szerzője, Hammarskjöld uppsalai tartományi főnök, 1914 február óta az ország miniszterelnöke. Az első kötet *Land und Volk* címen a föld- és néprajzi adatokat tártai mázza, egyes tanulmányok ismertetik az ország közjogát és köz igazgatását, oktatásügyét és általában a társadalmi mozgalmakat. Külön fejezetek szólnak a munkáskérdésről, a nőkérdésről, az alkoholizmus elleni küzdelemről, és nincs az államnak és társadalomnak olyan területe, melyről szakavatott tanulmányban teljes képet ne adna a munka. A *Gewerbe* című második kötet a mezőgazdasálg, ipar és kereskedelem fejlődését és mai állapotát, a közlekedést és hiteléletet mutatja be nagy részletességgel. Itt főleg az ország népesedési és gazdasági viszonyaira jellemző néhány adatot emelünk ki.

A halálozási arány igen kedvező: 1000 lakosra 15 haláleset jut; csak Norvégiában és Dániában kisebb ez a szám. A népesedési mozgalomnak igen fontos tényezője volt a kivándorlás: a kivándorlók száma az 1851—1900. években meghaladta az egy milliót. Ma már több egyesület támogatja a kormányt abban a törekvésében, hogy ezt a további népvészteséget megakadályozza s a visszavándorlást elősegítse.

A királyság földrajzi alakulására legjellemzőbb az a nagy, magas hegylánc, mely a norvég határon elvonul. A szántóföldek és rétek csak kis területet foglalnak el: az ország területének mindössze 12%-át s ebből is 8—9% a déli kis Schonen termékeny alföldjére jut. Ezen a kis területen azután virágzó mezőgazdaság fejlődött ki.

Jóllehet a mezőgazdasággal foglalkozók száma csökkent —

¹ A svéd mezőgazdaságra vonatkozólag részletes, számszerű adatok találhatóak a *Husadik Század* 1910. évi szeptemberi számaiban (230. lap), Emilé Lévasseur egy erről szóló cikkének ismertetése kapcsán.

1830-ban a lakosság 82%-a, 1910-ben 48%-a volt — a megművelt földterülete és a hozam mindinkább növekszik. A föld megművelésére folyton nagyobb gondot fordítanak, elsősorban pedig a föld minőségének megjavítására; más vidékekről való más összetételű földek keverésével igyekeztek megjavítani az illető vidék földjét, de ezt újabban a nagy költségek következtében kezdik abbahagyni. A mindinkább növekvő hozam elsősorban a gondos és kiadós trágyázás eredménye. Tanulságos összeállítás mutatja ezt be. Svéd ország hetedik helyen áll a hektáronkénti gabonahozam tekintetében (13,6 *q* jut egy hektárra), míg Magyarország 12,4 *q* hozammal kilencedik helyen. Ha pedig csak a búzatermésben nézzük a két ország között az arányt, akkor a megfelelő számok 18,8 *q* és 11,9 *q*. De az emelkedő hozam nem tudott lépést tartani a lakosság növekvő szükségletével, és míg azelőtt gabonában jelentékeny kivitel többlet volt, az ország ma már behozatalra szorul; a mérleg kedvezőtlenségét még a vaj- és állatkivitel értékével sem képes a svéd mezőgazdaság kiegyenlíteni.

A birtokmegoszlás az összes üzemek százalékában a következő arányszámokat mutatja:

Üzemek nagysága	„	%
2 <i>ha</i>		25
2—20 <i>ha</i>		64
20—100 <i>ha</i>		10
100 <i>ha</i> -on felül		0,9

Túlnyomó tehát a kisüzemek száma; a nagyüzemek inkább csak az északi erdős vidékekre esnek, ahol a fakitermelő társaságok az erdőkkel együtt a megművelhető földeket is megvásárolják, de rendszerint a régi tulajdonosnak adják bérbe.

Jelentős szerepe van az ország gazdasági életében a fejlett állattenyésztésnek. Folyton emelkedő számokat mutatnak az állati termékek, különösen a nyersbőr-, vaj- és tojáskivitel adatai. Nagy vevője az országnak Anglia, ahová például a vajkivitel 75%-a irányul. A *rúna*-jegyű svéd vaj külön vizsgálaton megy át, ami biztosítja az áru kifogástalanságát.

Az ország igazi jellegét az erdőségek adják: a területnek több mint fele, (52%) erdő és legnagyobb részük magántulajdon. Régebben az erdők kihasználása kíméletlenül folyt, ma azonban ezt már törvényhozási intézkedések korlátozzák s egyszersmind szabályozzák az erdők gondozását. Maga az éghajlat a legkedvezőbb a nagy erdők fejlődésére: az esős őszi időjárás és a havas tél nagymennyiségű vízzel látja el a talajt és még a legszárazabb évszakban is elegendő nedvesség jut a fáknak. Elsősorban fenyőfában van bőség, de vannak külön nagy kiterjedésű bükk- és nyírvidékek. Az óriási fatermelés adja meg azután végig az egész vonalon a svéd iparnak és kivitelnek is jellegét. A fűrészmalomok száma rohamosan gyarapodott; ma 1275 fűrésztelep dolgozik. A kivitel szintén emei kedett, úgy hogy az ma már faárukban — a gyufát is ideszámítva — 300 millió svéd koronát képvisel és ez az összes kivitelnek 40%-át teszi. A fa kitermelése ma a nagy fűrészvállalatok kezében van, melyek vagy megvásárolják az erdőt, vagy a kitermelési jogot szerzik meg. Az utóbbi esetben természetesen kíméletlenül jártak el a bérlők s ezért az 1905-iki törvény szerint ilyen jogot legfeljebb öt évre lehet megszerezni. Az erdőknek a társaságok által való megvásárlása jövő fenntartásuk szempontjából sokkal előnyösebb. A fák kivágása október-novemberben kezdődik és télen át tart. A fát azután vagy szánkón és vasúton szállítják el, vagy tutajozzák egészen a fűrésztelepig. A tutajozás tavasszal, mindjárt jégolvadáskor kezdődik, s ma a fák a kivágás utáni első nyáron már a fűrésztelepre jutnak, nem úgy, mint a folyók szabályozása előtt, mikor a fa két-három évig is úton volt. A tutajozásra használt vizek hossza 26.000 kilométer és a szabályozásokra fordított összeg

körülbelül 60 millió svéd korona. Bár a tutajozott fák mennyiségére nincs adat, a fűrészgárak megtelepedését feltűntető térkép szembe-tűnő módon mutatja a folyóvizek óriási jelentőségét: a telepek legnagyobb része a tengerparton, a folyótorkolatoknál van.

Az ország iparágait sok részben a fatermelés irányítja; ez az alapja a faanyagot és fasejtanyagot előállító iparnak és a gyufa-iparnak. A svéd gyűjtő termelése évről-évre növekszik, ma körülbelül 15 millió svéd koronára becsülik, a világ minden részébe irányuló kivitel pedig 12 millió svéd korona. Hasonlóképp előnyös a helyzete a papíriparnak; a termelés e cikkben 57 millió korona, a kivitel 34 millió.

Az erdőségeken kívül a virágzó ipar fontos tényezője a sok vízesés, melyek hozzávetőleges számítás szerint — a becslések e részben nagyon eltérőek — tíz millió lóerőnek felelnek meg. E természeti erők felhasználása folyton terjed, annál inkább, mert a szénben szegény ország ipara szükségszerűen rászorul a „fehér szénre”. Eleinte csak a közelükben levő malmok, fűrésztelepek, bányák használták fel a vízeséseket, de ma már az erőt átvitel útján a nagy állami központokból vezetik a gárákba.

Míg a kőszénbányászat jelentéktelen, kiválóan fontos a vasércbányászat, mely különösen azáltal nyer jelentőségben, hogy túl nyomórészt magas vastartalmú ércekről van szó. Európa jelenlegi magas vastartalmú érckészletéből 92% Svédországban van, ahol a vasérc vastartalma átlag 60%, míg az európai átlag 36.7%. A gazdag svéd vasércbányák évi termelése folyton növekszik és ma már megközelíti a 7 millió koronát. Növekvő irányzatot mutat ugyan a nyersvastermelés is, de ha a kibányászott vasérc és a termelt nyersvas mennyiségei közötti arányt nézzük, mindjárt szemünkbe tűnik a vasgyártásnál elsőrendű szerepet játszó kőszén hiánya: míg 1866—70-ben a vasérc- és nyers vastermelés aránya 2.07:1 volt, 1912-ben az arányszámok már 9.57:1, ami a vasérc nagy és növekvő kivitelére mutat.

Közismert körülmény a svéd telefonhálózat sűrűsége és a telefonhasználat elterjedése. A városközi beszélgetések nagyon olcsók: 100 kilométer távolságra 15 öre, és csak 1600 kilométer távolságnál éri el a díjszabás a két koronát. Az előfizetési árak is igen alacsonyak. Több mint 200.000 készülék van használatban (Magyar országon 66 000) és míg ott ezer lakosra 36 készülék jut, nálunk mindössze három. Stockholmban 73.000-nél több készülék van (Budapestben ugyanazon kimutatás szerint 22.000), ezer lakosra pedig 211 készülék jut. Ezzel azután Európa valamennyi városát messze túlhaladja a svéd főváros, mert az utána következő Kopenhágában ezer lakosra 76 jut, Berlinben 59, Londonban és Parisban 30, Bécsben és Budapestben egyformán 25.

Fayer Pál.

VITÁK ÉS ÉSZREVÉTELEK

Hazai szlovén irodalom.

Bonkáló Sándor: *A szlávok* (Budapest, 1915) című munkájában¹ ezt olvassuk a magyar szlovénekről (133. l.): „Hazánkban. Vas és Zala megyében laknak szlovének (a nép nyelvén: bömhécek). Vasban (52.000), az egész megyei népességnek 12%-át, Zalában (20.000), 5,2%-át teszik ki. A szigetek oly jelentéktelenek, hogy azok felemlítése felesleges. Hazai szlovéneink teljesen hozzásimultak a magyar állameszméhez. Ertelmiségük, amely a pap, tanító és a jegyzőből áll, teljesen magyar. Nyelvüket nálunk irodalmilag nem művelik. Oly elenyészően csekély a számuk, hogy külön szlovén kultúra ápolására nem is gondolhatnak. A hazai szlovén irodalom csupán tankönyvekre szorítkozik s még saját imakönyveik sincsenek, mivel azokat Zágrábban vagy Marburgban nyomatják számukra.”

A szlovén irodalomra vonatkozó állításokat kívánnám helyreigazítani. A hazai szlovének nyelvüket művelték és valószínűleg most is művelik és szó sincs róla, hogy saját imakönyveik sem lennének. *Dr. Karol Glaser (Zgodovina slovenskega slovstva. Y. 1—L Ljubljana: Slovenska Matica 1894—98)* szlovén irodalomtörténetében, I. k., 197—201. l. és III. k., 312—322. l. külön cím alatt (Ogrski Sloveni = Magyar szlovének) tárgyalja ezt az irodalmat. Az e műben említett könyvek közül a végén ép egy egyházi ima- és énekeskönyv szerepel Pusztai Józseftől, melyet a Szent István-Társulat adott ki 1893-ban Budapesten, 685 lapon. A *Slovenska bibliografija za l. 1907—1912 Ljubljana: Matica Slovenska, 1913, 336 l.* öt év alatt három újabb magyar szlovén imakönyvről tud (i. m. 151. és 153. L), melyek 272, 420 és 715 lap terjedelműek. (Címüket hosszadalmas volna leközölni.) Sőt ugyané műben még egy Szombathelyen megjelenő szlovén egyházi lapról is értesülünk. (5. l.) Nem valószínű továbbá!, hogy a protestáns magyar szlovéneknek, akik a csaknem teljesen katolikus (99,9%) osztrák szlovénektől nem kaphatnak könyveket, ne lenne semmiféle irodalmuk. Amennyire néhány lapnyi mutatványból megítélhető, e nyelv nem különbözik annyira az irodalmi szlovén nyelvtől, hogy ne lenne érthető az utóbbit értő számára. A fő különbség a helyesírás, amely teljesen magyar. Aki könyvtárt és bibliográfiai apparátust vehet igénybe, ami e sorok írójának nem áll rendelkezésére, bizonyára nagyobb irodalomról számolhatna be.

¹ Ismertetését l. a *H. Sz.* 1916 augusztusi számában. (34. k., 80. l.) Szerk.

Tagadhatatlan, hogy ez az irodalom nem valami gazdag, de a szlovéneknél mégis számottevő. A XVIII. századbeli magyar szlovén irodalom nyelvéről Glaser (i. m. I. k., 198. l.) meg épen kiemeli, hogy a nyelvezet „nagyon tiszta és szép, mert a magyar nyelv nem támadta meg annyira a szlovén nyelv organizmusát, miért is pl. Küsmics nemzetibb és tisztább nyelven írt, mint bármely más korabeli író”.

Bár Bonkáló műve nyílt magyar és rejtett rutén tendenciájánál fogva nem teljesen tárgyilagos mű, mégis tájékozottságánál fogva a magyar olvasónak nagyon ajánlható és persze igazságtalanság volna a fenti jelentéktelen helyreigazításból a szerző lelkiismeretességére kedvezőtlen következtetést vonni. A tény azonban mégis megemlítésre méltó, mert bizonyítéka annak, hogy a legkisebb néptöredék sem lehet el saját nemzeti irodalom nélkül. A Szent István-Társulat bizonyára nem akar szlovén nemzetiségi propagandát üzni, de katolikus érdekből mégis kénytelen szlovén könyveket kiadni. Erre az álláspontra fog helyezkedni a szocializmus és általában minden szellemi mozgalom. Nemzeti nyelv nélkül nincs semmiféle kultúra. Ezt a magyar szlovéneknél kisebb néptöredékek is mutatják: a Krassó-Szörényben lakó, nyelvileg teljesen elszigetelt krassovánok (tulajdonképpen horvátok) tudtommal lapot adnak ki és bár nem tudom, hogy ma megvan-e még, évekkel ezelőtt a vingai (Temes vm.) bolgároknak is volt saját nyelvükön újságuk.

Egyébként a 100.000 szlovén csak nekünk elhanyagolható mennyiség; a szlovéneknek azonban jelentékeny, mert összes népük 8%-át teszi ki. Hogy pedig gondolnak rájuk, azt eléggé mutatja egy 1906-ban megjelent vers, melyet egy szlovén antológiában találtam. Címe: Cardas = csárdás. Szerzője, egy tanítónő, a Mura túlsó partjáról hallgatja a cigányzenét és nézi a csárdást táncoló párokat. „Valaha zöld hársak alatt ott szlávok táncoltak és szláv tánc közben nyújtottak egymásnak testvéri jobbot. Éj szállt le a síkságra, a csendes murántúli földre, elfeledtek most a mi dalaink, elfeledett nevünk is... És idegen dalok akkordjai szállnak a Muráról át. A hársak alatt csárdást táncolnak, a cimbalmot veri a cigány.”

Braun Róbert.

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK JEGYZÉKE*:

- Békássy* Ferenc: Hátrahagyott írásai. Fantáziák és gondolatok. 2. Próza. Lampel. 196 1. 3 K.
- Ma.* Irod. és képzőművész, folyóirat. Szerkeszti Kassák Lajos. (V., Budapest, Sziget-utca 16.) Egy évre 8 K.
- Márkus*, László: Magyar gondok. Élet-kiadás. 320 1. 5 K.
- Pogány* Kázmér: A rokitnői mocsarakban. Élet-kiadás. 148 1. 3 K.
- Podhradszky* György: Magyar-ukrán történelmi kapcsolatok. 2. r. (Ukrán-Könyvtár. 6—7.) Kókai. 93—165 1. 80 f.
- Pollard*, A. F.: Anglia története. Ford. Bálint É. Franklin. 202 1. 2,40 K.
- Polónyi* Géza: Birtokpolitika. Hunnia ny. 91 1. 3 K.
- Schmitt* Jenő: Művészet, etikai élet, szerelem. Migray József bevezetésével. Táltos. 98 1. 3-80 K.
- Szabó* Dezső: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505—1526. Franklin. 226 1. 6 K.
- Szabó* Ervin: Munkásképzés és munkáltató érdek. Vároei könyvtár kiad. 15 1.
- Szekeres* János: A vakságügyi statisztika főbb eredményei. Kny. 43 1.
- Szokola* Léo: Csecsemő- és gyermekvédelem a polg. Tkv. ja vaslatában. (Stefánia-szövetég kiadv.) Pfeifer. 20 1. 50 f.
- Várnai* Zseni: Örömök kertje. Mesék. Bíró M. 115 1. 4 K.
- Várnai* Zseni: Gracchusok anyja. Singer és Wolfner. 77 1.
- Vidor* Marcel: A holt küszöb dalol. Versek. Franklin. 60 1.
- Weltzl* Károly: A mechanikai ipar helyzete és gazd. közeledésünk Németországhoz. Kny. Szerző. 20 1. 4°.

* E munkák közül azokra, melyek szemlénket közelebből érdeklík, még visszatérünk.